

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIA TEADUSKOND
ARHEOLOOGIA ÕPPETOOL

RIINA JUURIK

**VANEMAST ASUSTUSEST JA TEEDEST EDELA-EESTIS:
SAARDE JA HÄÄDEMEESTE KIHELKONNAD**

BAKALAUREUSETÖÖ

JUHENDAJA: vanemteadur HEIKI VALK

TARTU 2007

Sisukord

Sissejuhatus.....	4
1) Allikad, uurimislugu ja uurimispiirkond.....	6
1.1. Allikad.....	6
1.2. Uurimislugu.....	7
1.3. Piirkonna ajalugu.....	9
1.3.1. Asustuse ja territoriaalse kuuluvuse kajastused kirjalikes allikates...9	
1.3.2.Mõisad.....	13
1.4. Maastikuline liigendus.....	15
2) Ülevaade muististest.....	18
2.1. Asulakohad.....	18
2.2. Kalmistud.....	19
2.3. Kiriku- ja kabelikohad.....	26
2.4. Looduslikud pühapaigad.....	28
2.5. Pärimuslikud teed ja sooteed.....	30
2.6. Pelgupaigad ja oletatavad linnusekohad.....	31
2.7. Aarde- ja juhuleiud.....	32
2.8. Muud muistised.....	34
3) Territoriaalsed üksused ja suhtlusvõrgustik.....	36
3.1. Asustus ja asustuspiirkonnad Eesti edelanurgas.....	36
3.1.1. Sakala kõrgustiku lääneosa.....	36
3.1.2. Rannik.....	39
3.1.3.Vaheala.....	41
3.2. Teed ning nende paiknemisseosed muististega.....	41
3.3. Saarde ja Häädemeeste kihelkondade kujunemine ning muistse Sakala läänepiiri küsimus.....	49
Kokkuvõte.....	54
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	56
Summary: Early Settlement and Communication in Southwestern Estonia: Saarde and Häädemeeste parishes.....	63

Lisad:

Lisa I: Muististe ja juhuleidude loetelu

Lisa II: Muististe levikukaardid

Kaart 1. Muinasaegsed muistised

Kaart 2. Keskaegsed muistised

Kaart 3. Käsitletud kalmistud

Kaart 4. Pärimuslikud teed ja sooteed

Kaart 5. Aardeleiud

Lisa III: Piirkondlikud kaardid

Kaart 1. Piirkond tänapäevasel kaardil

Kaart 2. Ajaloolised mõisapiirid

Kaart 3. Jäärja mõisast ida ja lõuna poole jäävad alad praegusel Lätimaal Rückeri kaardi järgi.

Lisa IV: Fotod

Foto 1. Häädemeeste ja Tahkuranna 1684. aastal. (EAA. F 308, n 2, s 14)

Foto 2. Tihemetsa ja Pati mõisad 1683. aastal. (EAA. F 308, n 2, s 12)

Foto 3. Fragment Liivimaa 1686. aasta kaardist. (EAA. F 308, n 2, s 3)

Lisa V: Leiujoonised

Sissejuhatus

Bakalaureusetöö „Vanemast asustusest ja teedest Edela-Eestis: Saarde ja Häädemeeste kihelkonnad” eesmärgiks on anda esmane ülevaade seni väheuuritud ala asustuse tekkimise aja ja iseloomu ning erinevaid piirkondi ühendanud teede kulgemise ja olemasolu kohta eri perioodidel. Selleks kasutatakse nii arheoloogilisi kui kirjalikke allikaid.

Uurimispiirkond on määratletud Saarde ja Häädemeeste kihelkondadega nende 19. sajandi piirides (vt lisa III, kaart 2). Samas vaadeldakse ka nende piiride kehtivust ning võimalikke muutusi ajas. Kahte kihelkonda ühendavateks teguriteks on nende lähedane geograafiline paiknemine, mõlema vähene uuritus ja ebamäärane administratiivne kuuluvus muinasaja lõpu kontekstis.

Töö on liigendatud nelja peatükki. Esimeses peatükis, mis on omakorda jagatud neljaks alapeatükiks, antakse ülevaade töös kasutatud allikatest, senisest uurimisloost, piirkonna ajaloo alapeatükk on omakorda jagatud kaheks osaks, millest üks räägib uurimisala asustuse ning territoriaalse jaotuse kajastustest kirjalikes allikates, teine osa aga piirkonna mõisatest ja nende tekkeloost.

Teises peatükis käsitletakse põhjalikumalt uurimispiirkonna muistiseid liikide kaupa. Vaadeldakse nende iseloomu, ajalist kuuluvust, paiknemist maastikul, seost pärimuse ning laiemaga kontekstiga.

Kolmandas peatükis üritatakse leida uurimispiirkonna territoriaalseid üksuseid, samuti ühendusteid nende vahel. Peatükk on omakorda jagatud kolmeks alapeatükiks. Esimene neist vaatleb asustust ja asustuspiirkondi uurimisalal kolme piirkonna kaupa. Teine alapeatükk käsitleb lähemalt teid ja kommunikatsioonisuundi, püüab leida nende tekkeajaga ning seoseid teiste muististega. Kolmandas alapeatükis mõtiskletakse Saarde ja Häädemeeste kihelkondade alla kuuluvate maade võimalike varasemate piiride ning alluvussuhete üle ning peatutakse lühidalt Sakala muinasmaakonna läänepiiri küsimusel.

Töösse kuuluvad ka viis lisa. Lisa I on uurimisala muististe ja juhuleidude nimekiri. See on suuresti koostatud TÜ arheoloogia kabineti arheoloogilise kohainfo andmebaasi abil. Välja on jäetud mõningad käesoleva uurimise seisukohast tähtsusetud teated. Igal muistisel ja juhuleiul on number, mille abil saab seda levikukaartidelt (lisa II) üles leida ja millele on ka tekstis viidatud. Siiski ei ole kõik muistised kaartidele märgitud, kuna see töö on arheoloogilise kohainfo andmebaasi raames juba ära tehtud ning seetõttu esitatakse töös vaid valitud temaatilisi levikuid. Et paremini mõista tekstis esitatud kohtade paiknemist üksteise

suhtes, antakse lisa III valik tänapäevaseid ja ajaloolisi kaarte käsitletava piirkonna kohta. Lisas IV ja V on esitatud fotosid ja jooniseid piirkonna juhuleidudest ning muististest.

Uurimispiirkonna valikul oli suur roll autori isiklikel suhetel selle alaga. Olles ise sealt pärit, ei saanud leppida, et üldised teadmised piirkonna minevikust on niivõrd piiratud ning et keegi pole seda kunagi arheoloogia vaatepunktist uurinud. Seega püüab käesolev töö mõnevõrra seda lünka täita, võttes kokku praegu teadaoleva info ning loodetavasti luues baasi edasise uurimise tarbeks.

1. Allikad, uurimislugu ja uurimispiirkond

1.1 Allikad

Käesoleva bakalaureusetöö koostamisel on kasutatud nii arheoloogilisi kui kartograafilisi materjale.

Arheoloogilise teabe koondamiseks on põhiliselt kasutatud Tartu Ülikoolis valmivat arheoloogilise kohainfo andmebaasi. Sellesse on koondatud arheoloogiline kohainfo kihelkonnakirjeldustest, inspeksiooni- ja kaevamisaruannetest, Jungi käsikirjade kogust (Mss)¹, kirjanduses ilmunud muistiseteadetest, muististe passidest, muuseumide leiukataloogidest, rahvaluuleteadetest ja mujalt. Erinevad teated, sealhulgas Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse andmebaasi kirjed, on seotud unikaalse ID-koodi abil konkreetsete muististega, mille asukoht on kantud MapInfo programmi abil Eesti põhikaardile. Saarde ja Häädemeeste kihelkondade puhul on selle töö ära teinud käesoleva kirjatüki autor.

Samas on kasutada oleva allikmaterjaliga seotud mitmeid probleeme. Kihelkonnakirjeldused on kohati ebatäpsed, toetudes mõnikord vaid kohalike inimeste suulistele teadetele. Seega võivad mitmed kirjeldustes muistisena mainitud objektid seda mitte olla. Samuti on raske muistiseid olemasoleva info põhjal dateerida. Kalmetest on leide saadud enamasti vaid kalme lõhkumisel ja muuseumitesse on nad jõudnud sporaadiliselt. Andmed juhuleidude leiukonteksti kohta on tihti üpris olematud, kuna enamik juhuleidudest on saadud juba 19. sajandi lõpul või 20. sajandi algul. Vaid ühte uurimispiirkonnas asuvat muistist on teaduslikult kaevatud – Väikseküla kalmistut (nr 84)², kuid selle aruanne puudub. Ka sihipäraseid inspeksioone, mille eesmärgiks oleks uute muististe väljaselgitamine, pole käsitletavale alale enne 2007. aastat tehtud.

Asustuse paiknemise ja eriti teede uurimiseks on kasutatud ka kartograafilist materjali. Suur abi on olnud L. A. von Mellini Liivimaa atlasest, mille Pärnumaa leht (No VIII) valmis 1797. aastal. Kuna Mellinil esineb üpris suuri ebatäpsusi, on appi võetud ka 1839. aastast pärinev C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardi V leht. Mõlema kaardi puhul on kasutatud Regio järeltrüki ilmunud kaardilehti. Samuti on üle vaadatud Eesti Ajalooarhiivis fondis 308 säilitatavaid rootsiaegseid kaarte Liivimaa kubermangu Joonestuskoja arhiivist. Need on kõige varasemad kaardid, mis annavad asustusest ja teedevõrgust üpris täpse pildi.

---

¹ Jungile, Eesti Kirjanduse Seltsile ja teistele saadetud kirjade kogu.

² Siin ja edaspidi kahekohalised numbrid sulgudes viitavad muististe ja juhuleidude loetelule Lisas I.

1.2 Uurimislugu

Käsitleva piirkonna uurimine algas 19. sajandi lõpus, mil muuseumitesse jõudsid mitmed leiud Saarde kihelkonna alalt P. Sitska vahendusel, kes oli tollal veel üliõpilane, hiljem aga Saarde kihelkonna kooliõpetaja ja muinsushuviline. Ta oli ka Abja kooliõpetaja Jaan Jungi (1935–1900) korrespondent (Jung 1898, II). 1894. aastal andis Sitska Õpetatud Eesti Seltsi kogusse üle leiud Tali mõisa juures paiknenud külakalmelt, mis tõenäoliselt lubjaahju tegemisel täielikult hävitati ja mida ta ise ka teatud määral kaevas (AI PR 1882:1-13; AI 1883:1–10). Samuti on tema poolt muuseumi toodud mõned Mikunõmme kalmelt pärit leiud (AI 1990:1–3) ja mitmed juhuleiud (AI 1895 mõõk, AI 1898 kirves). Mõningad juhuleiud sattusid ka Jaan Jungi kätte, kust nad hiljem on jõudnud Ajaloomuuseumisse (AM A 162:1, kirves; AM A 163:1, kiviese, Jungil nimetatud kivimunaks).

Suuremat tähelepanu pöörati piirkonna muististele seoses Jungi poolt algatatud üle-eestilise muististe registreerimiskampaaniaga 1880. aastatel. Korrespondentidelt saadud teadete ja välitööde tulemusena valmis kolm raamatut, millest teine osa, „Muinasaja teadus Eestlaste maalt. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast”, käsitles ka Saarde ja Häädemeeste kihelkondade muistiseid ning kohapärimust (Jung 1898, 40–67). Saarde kihelkonnast olid korrespondentideks juba eelpoolmainitud kooliõpetaja P. Sitska, põhiliselt Viljandis tegutsenud kirjamees, rahvamees ja muinsushuviline A. Suurkask (1873–1965) (Talts 2003) ja kohalikud taluperemehed (Jung 1898, II). Häädemeestelt saatsid koostööd metsahoidja J. P. Sögel, kirikuõpetaja Rechtlich, kohalik kaupmees ja laevakaptenid (*ibid.*) Samuti on oluline Jungi käsikirjade kogu (Mss), mis sisaldab arvukalt publitseerimata infot.

Järgmine etapp piirkonna arheoloogilises uurimises jõudis kätte 1920. aastatel, mil äsjaavatud TÜ arheoloogia õppetooli poolt korraldati teine üle-eestiline muististe registreerimine. Selle käigus käisid üliõpilased oma seminaritööde raames kihelkondade kaupa maal ringi, vaatasid üle teadaolevad muistised ning kogusid kohalikelt teateid veel tundmatute paikade kohta. Saarde kihelkonna kohta koostas kirjelduse Richard Indreko (1900–1961), (1923) ja Häädemeeste kohta Oskar Parmas (1899–1961) (1923). Tegemist on üpris üksikasjalike ja hoolikalt koostatud kirjeldustega, eriti Indreko poolt. Kaardid on muististe lokaliseerimisel suureks abiks, kuigi esineb ka ebatäpsusi. Millalgi enne kihelkonnakirjelduste koostamist on Häädemeeste kihelkonnas Aru talu kalmel, Suure laeva käärus ja Tootusemäel teostanud kaevamisi Anton Suurkask. Parmas on seda fakti Häädemeeste

kihelkonnakirjelduses maininud, kuid jätnud kahjuks valgustamata oma allikad (1923, 6, 11). 1923–1933 toimus ka Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo toimkonna stipendiaatide kaudu ajaloolise pärimuse kogumine. Saarde kohta koostas aruande A. Margus 1925. aastal.

Saarde kihelkonda ja põgusalt selle varasemat ajalugu on käsitlenud Pärnumaa koguteoses (Pärnumaa, 476 – 514) ja agronoom E. Nugise poolt 1934. aastal välja antud üpris kodu-uurimuslikus käsitluses „Saarde kihelkond” (Nugis 1934), mis kumbki ei anna oluliselt uut infot. Samuti on kihelkonna hilisema ajaloo ja asustusega tegelenud Saardes sündinud ajaloolane Hendrik Sepp (1888–1943). Pärnumaa koguteoses anti ülevaade ka Häädemeeste kihelkonnast (Pärnumaa, 312–346) ja eraldi Kilingi-Nõmme alevist (*op.cit.*, 634–642).

1960.–1970. aastatel, mil toimus kolmas üle-eestiline muististe registreerimine ja passistamine, võeti kaitse alla suur osa piirkonnas praegu kaitse all olevatest muististest. Põhiliselt koostas passe Kaarel Jaanits ja selle tarbeks vaatas ta kõik passistatavad muistised üle (vt. muististe passe). Samas paljudel muististel passid puuduvad. Rohkem uuriti Tõlla sooteed (Tõnisson 1957; Lavi 1987). 1963. aastal toimusid Kikepera Väiksekülas arheoloogilised kaevamised Karin Margi juhendamisel, kus leiti ainult üks luustik. Kahjuks kaevamisaruannet pole. 1977. aastal vaatas Ain Mäesalu üle luude leiukohta Muhu külas ja koht võeti külakalmena kaitse alla (11747)³ (Mäesalu 1977). Mõningal määral tegutses 1980. aastatel piirkonnas kohalik muinsushuviline Paul Soobik, kes leidis Saardest, tõenäoliselt Saarde asulakohalt, keraamikat (AI 5195). Paaril korral käis ta kihelkonnas ringi koos Ants Kraudi ja Mati Mandeliga ning nad kogusid keraamikat Jäärjast (AI 5594) ja Saarde külast (AI 5595) (11794, 11802). Laiendamaks kasutatavat arheoloogilist allikmaterjali, korraldas selle töö autor 2007. aasta aprillis Saarde ja Häädemeeste kihelkondade alale kaks kahepäevast inspeksiooni. Selle käigus avastati 12 uut asulakohta ja 9 keraamika leiukohta (Leiud TÜ 1538–1557) ning lokaliseeriti üks külakalme. Inspeksiooniaruanded lisatakse arheoloogilise kohainfo andmebaasi ja asulakohad esitatakse kaitse alla võtmiseks.

Sõjajärgse aja üldistavatest käsitlustest peab mainima Enn Tarveli artiklit „Sakala ja Ugandi kihelkonnad” Keeles ja Kirjanduses (1968, 543–550, 586–596), mille esimeses osas esitab ta üpris julge oletuse Saarde kui muinaskihelkonna kohta. 1998. aastal ilmus Enri Pahapilli sulest „Saarde ja Kilingi-Nõmme kirikulugu”(Pahapill 1998), mille Põhjasõja-eelset aega käsitlev osa on üpris napp ning kodu-uurimuslik, sisaldades kohati vigu ning ennatlikke järeldusi. Häädemeeste kihelkonna alasid puudutab Tiiu Puka kirjutatud „Ikla, Häädemeeste, Uulu” (2000). Raamatuke on mõeldud turistidele paikkonna tutvustajana ja sellena ka oma

---

³ Siin ja edaspidi sulgudes antud viiekohalised numbrid viitavad Muinsuskaitseameti registrile.

eesmärgi täidab. Pearõhk on pandud hilisemale ajaloole ja varasema aja osas refereeritakse suuresti Pärnumaa koguteost. Üsna samas laadis on ka juba 1978. aastal ilmunud „Pärnust Ainažini” (Kallas, Kiil & Mõis 1978) ning 1985. aastal üllitatud „Häädemeeste 13. sajandist Vene aja lõpuni” (Kallas & Aruväli 1985).

1.3 Piirkonna ajalugu

1.3.1 Asustuse ja territoriaalse kuuluvuse kajastused kirjalikes allikates

Kuna uurimisala on piiritletud Saarde ja Häädemeeste kihelkondadega, antakse kõigepealt ülevaade nende kujunemisloost. Saarde kiriku ja kirikukihelkonna asutamisaega ei ole teada. Saarde kiriku arhiiv põles 1789. aastal ära ning kirikukroonika on tagasi suudetud viia vaid 1613. aastani (Pärnumaa, 503). Kihelkonna esimene kirik asus Jäärja (Saarahof) mõisa juures, millest ka kihelkond omale nime saanud (Pärnumaa, 503). Kihelkond on olemas vähemalt 16. sajandi keskel, mil kirikul oli oma luterlik preester (ELGR, 298). Amelungi andmetel teenis Saarde Katariina kirikus 1580. aastatel sama õpetaja kui Karksis, ning kirik oli tollel hetkel Saarde ja Halliste kihelkondade jaoks ühine (1898, 74). Saarde kihelkonna alla kuulus vähemalt 17. sajandi keskel ka Häädemeeste, mis 1776. aastal Tori alla ühendati, kuna halbade teolude tõttu ei käinud Saarde õpetaja kohal (Pärnumaa, 335). Tahkuranna (Tackerort) kirik oli kindlalt olemas 1613. aastal, mil ta tõenäoliselt kuulus Pärnu kihelkonna alla, 1680. aastal oli see aga juba Tori abikirik (ELGR, 305). Vana kirikuhoone asukoht on teadmata, kuid oma praegusele asupaigale (Võistes) ehitati puukirik 1695. aastal. Hoone põles varsti maha ning ehitati peaaegu samale kohale uuesti üles (Pärnumaa, 335). Iseseisev Häädemeeste kihelkond (mille alla kuulus ka Tahkuranna) loodi alles 1863. aastal. 17. sajandi lõpust kuni 18. sajandi alguseni oli ka Kõpu Saarde abikiriku staatuses (ELGR, 298).

Kuna enamik Saarde ja Häädemeeste kihelkondade muististest pärinevad 13.–18. sajandist, antakse siinkohal lühike ülevaade piirkonna ajaloost.

Esimesed teated uuritava piirkonna kohta pärinevad Henriku Liivimaa kroonikast. Siiski ei räägita otseselt neist paigust, vaid mainitakse nende läbimist teistesse kohtadesse suundumisel. Nii on mainitud hilisemat Häädemeeste kihelkonda läbivat mereäärset teed

kroonikas otseselt 4 korral – esimesel sõjakäigul Soontaganasse 1210. a jõulude paiku (*directa via secus mare*) (LH XIV: 10), 1211. aasta veebruaris-märtsis mereäärsete kihelkondade rüüsteretkel Metsepolesse (*via alia, que est iuxta mare*) (*ibid.*), tõenäoliselt ka samal aastal „põhjatul” sõjakäigul Sakalasse (*ibant itinere trium dierum iuxta mare*) (LH XV: 7) ja seoses saarlaste sõjakäigu ja lahinguga Salatsi ääres, peale mida saarlased mööda seda teed põgenesid (*via plana iuxta mare*) (LH XXI: 7). Tõenäoliselt liiguti mööda sama teed 1211. aastal, kui ridalased ja Mereäärsed kihelkonnad tegid oma rüüsteretki Metsepoles ja Lēdurgas (LH XIV: 12), 1211. aasta ridalaste, rävalaste ja saarlaste suure sõjaretke ajal Turaidasse (LH XV: 3) ja ridalaste järjekordsel sõjakäigul liivlaste juurde 1216. aastal (LH XIX: 3). Võimalik, et põhjatu sõjakäik läbis ka Saarde alasid. Mingit territoriaalset üksust kõnesolev ala siiski ei moodustanud, kuna kroonikas nimetatakse selgelt, et mööda mere äärt minnes on eestlaste esimene kihelkond Soontagana (LH XIV: 10). Enn Tarvel on oletamisi samastanud Ovelgunne (Kilingi ehk Kurkundi) mõisa ja *Owele* linnust, mille Kaupo 1211. aasta rüüsteretkel Sakalas maha põletas (LH XV: 2), kuid, nagu ta õigesti märgib, lükkab teooria ümber linnamägede puudumine Kilingi-Nõmme ümbruses (Tarvel 1968, 548–549). Mereäärse tee kasutamist mainitakse kirjalikes allikates taas seoses leedulaste rüüsteretkega Läänemaale 1262–1263. aasta talvel (Liivimaa 2003, 121).

Peale vallutust, kui võitjad maid jagasid, jäi suurem osa uuritavast piirkonnast Mõõgavendade ordu valdusse. Erandiks oli liivlastega asustatud hilisema Orajõe mõisa ala mis algul kuulus Riia piiskopi alluvuse ja loovutati alles 1276. aastal ordule (Stackelberg 1926, 151). Sealtpäele jooksis piir Laigaste ninast (Laddekeriste) *usque remociorem Haynejecken*, sealt paralleelselt Salatsi jõega *usque ad superiorem Codeyogen* (*ibid.*). Saarde kihelkonna ala kuulus Karksi foogtkonda koos Halliste, Karksi (*op.cit.*, 152), Paistu ja Helme (Pärnumaa, 175) aladega. Häädemeeste kihelkonna maa jäi Amelungi järgi samuti Karksi alla (1898, 51), kuid Stackelbergi arvates, arvestades looduslikke olusid, kuulus see koos Tahkurannaga Pärnu komtuurkonda (Stackelberg 1926, 152). Nii 1601. kui 1624. aasta revisjonides on Häädemeeste Salatsi alla paigutatud, viimases on mainitud, et Häädemeeste (*Gudemanns Beke*) on muistsest ajast peale Salatsi alla kuulunud (*hatt von alitters nach dem Hause Saliss gehoeret*) (Die Revision 1967, 191; Das Pernauer 1967, 24).

Liivimaa nooremas riimkroonikas on mainitud *Jeiurge* küla, kuhu ordumeister kutsus 1341. aasta talvel Tartu kapiitli ja nõukogu, et keelitada neilt abi sõjaks venelaste vastu. Sulev Vahtre on nii oma dissertatsioonis (1955, 221, viide 1) kui ka Liivimaa noorema riimkroonika kommentaarides (Hoeneke 1960, 143) samastanud *Jeiurge* Oorgu külaga Kolga-Jaani kihelkonnas. Enn Tarveli sõnutsi on Vahtre eraviisilises vestluses pidanud kõnealloseks

külaks pigem Jäärjat Saarde kihelkonnas (Tarvel 1968, 547, viide 33). Samas jääb arusaamatuks, et kui ordumeister asus ise tol hetkel Viljandis ja kapiitel ning nõukogu tulid eeldatavasti Tartust, miks pidi siis kokkusaamine toimuma mõlema poole jaoks niivõrd kõrvalises kohas. Oorgu on selle poolest soodsamal positsioonil, et asub saatkondade lähtepunktide vahel. Samas asub ta peateedest eemal, suhteliselt kõrvalises piirkonnas soode keskel. Kroonikas mainitakse, et kuna oli talv, tulid kapiitel ja nõukogu kohale hea meelega – see võib viidata, et suvisel ajal poleks raskete teeolude tõttu nii meelsasti seda teekonda ette võetud. Seega jääb selgusetuks, kas uurimispiirkonda ka 14. sajandi allikates mainitakse või mitte.

Käsitleva piirkonna vanimaks mõisaks on Jäärja (Gerger, hiljem Saarahof), mida on mainitud juba 1442. aastal (LUB IX, 578 (846)). Samas on nimetatud ka Ristiküla, mis on tõenäoliselt olnud ordu kindlaksmääratud vahepost ja peatuspaik (Stackelberg 1926, 165). 16. sajandi kohta on andmeid, et Saardes länistati maid põhiliselt Pärnu kodanikele, samuti anti sealt valdusi orduametnikele elatiseks (*op.cit.* 162, 164–165). Saarde suurt metsarikkust kasutati ära teiste piirkondade puidupuuduse leevendamiseks (Pärnumaa, 180). Tahkuranna ja Häädemeeste sadamad olid ordu jaoks Uus-Pärnu kõrval teisejärgulised, kuid viimases maabusid 16. sajandil Saare-Lääne piiskopi saadikud, et suunduda edasi Volmari ja Võnnu maapäevadele (Stackelberg 1926, 168–169). Karksi alla kuuluv maa jagunes hiliskeskajal kolme piirkonda: Alistekunda, Paistekunda ja Saarkunda (Pärnumaa, 186).

Piirkonnast on rohkem juttu seoses Liivi sõja (1558–1583) sündmustega, mil ala sattus üpris sageli rüüstamiste ohvriks. 1560. aasta 6. augustil laastasid venelased Viljandi piiramise ajal Saardet ja põletasid maha järgmised külad: *Solsar* (Stackelbergi järgi Soosaare talu, Leesmendi arvates *Sola* nimeline koht Halliste ja Karksi vahel), *Reines* (Reinse, Reinaste, Reines), *Sampsar* (hilisem Vasu, 1995. aastal väljaantud tõlkes samastatud ekslikult Sammastega, mis asub Hallistes), *Ticonas* (Tihemetsa ehk Voltveti), *Villikul* (hilisem Väljaküla), *Kicksar* (Stackelbergi arvates Kikka talu, Leesmendi arvates mitte) ning võtsid Püha Nicolause kirikust (ei ole võimalik lokaliseerida) kellad ära (Leesment 1940, 91; Renner 1995, 141; Stackelberg 1926, 166). 8. augustil tulid venelased taas Saardesse ning põletasid maha Johann Fischerile kuulunud mõisa, Jäärja (*Jerrever*) mõisa ja küla ning võtsid kabelist ära kellad (Renner 1995, 144–145; Stackelberg 1926, 166). Nädala pärast olid nad tagasi ning hävitasid *Lapsaare* (hilisemad *Brinda* ja *Lusi* talud 5, 5 km Ippikust NNO), *Balemi* (Balenhof), *Zeipsare* (*Besdingi* ja *Iggali* talud, 1 km Ippikust lõuna pool) ja Raamatu külad, Hartwich ja Hermen Plate mõisad, pisut hiljem veel Veneküla ja Kilingi (Kurkund või Vanamõisa) (*ibid.*) (vt lisa III, kaart 3). Seega sai uuritav ala sõjas väga tugevalt kannatada, eriti selle lääne- ja

lõunaosa. Renneri järgi oli Saarde, küllap selle hõredamalt asustatud alad, kasutusel ka sõjapaos olemise piirkonnana (1995, 112). 1561. aastal läksid muuhulgas ka Saarde ja Häädemeeste alad Poola alluvusse. Järgmisel aastal puhkes sõda Rootsi ja Poola vahel. Kui 1568. aastal sai Rootsi troonile Johan III, stabiliseerusid Rootsi ja Poola suhted, teravnedes seevastu venelastega. 1575. aastal vallutasid venelased Pärnu, samal ajal põletasid ja rüüstasid nad ka Tahkurannat ja Häädemeestet (Renner 1876, 372).

1582–1600 oli ala taas Poola alluvuses (Pärnumaa, 196). 1600. aastal lahti läinud Poola ja Rootsi sõja ajal käis piirkond ühe poole käest teise kätte. Teada on ka ühe lahingu toimumise koht – 1609. aasta suvel olid Ristiküla juures laagris Poola väed, kes pidid minema appi piiratavale Pärnule. Nimetatud kohta saadeti neile vastu rootslaste väeüksus, toimus lahing ning rootslased panid Pärnu poole taganedes poolakatele maharaiutud puudega tee kinni (Pärnumaa, 193). Võimalik, et nimetatud lahinguga on seotud Ristikülas Kulu veski ligidal asuv Völlaste haud, kust olevat leitud luid ja relvi ning mida peetakse lahingupaigaks (nr 30; Jung 1898, 48 (44)). Järgnevatel aastatel vallutas Rootsi kogu Eesti ala, kindlustades oma positsiooni 1629. aastal Altmargi rahuga. Võimalik, et uuritavat piirkonda puudutas sõda veel 1657. aastal, kui Poola väed suundusid Pärnut piirama.

1583. aasta Poola revisjoni järgi oli Saarde Pärnu presidentkonda kuuluv prefektuur, 1599. aastal aga Viljandi staarostkonna alla kuuluv Luuka vardjaskond, kuhu kuulus 12 küla (Leesment 1940, 89). 1601. aasta revisjonis kuulus Saarde vakus⁴ Viljandi alla, ning seal esinevad kõik needsamad külad mis 1599. aasta revisjonis (Die Revision 1967, 119–121). Karksi piirkonna alla jäi Saarde kirik ning Tihemetsa ehk Voltveti mõis (*Tickenisse*) (*op.cit.*, 143–144, 155). Jäärja mõis (*klein Hoefeken Jerwer*) kuulus Pärnu alla, kellelegi Casper Tepellile ja märgitakse, et seal ei ole ühtegi talupoega (Die Revision 1967, 190). 1624. aastal kuulusid Häädemeeste ja Tahkuranna mõisad Pärnu piirkonda (1601. aastal, nagu juba mainitud, oli Häädemeeste Salatsi all), Jäärja (*Buerings Gutt*) mõis Ruhja alla, Saarde kirik ning Kärsu (*Kerse*) mõis Viljandi piirkonda, Tihemetsa (*Duekenes*) mõis Karksi alla. Vakustest on märgitud Karksi all Saarde (*Sarakandt, Sara, Boeklers unter Karries*), mis hõlmab külasid Halliste kihelkonna alalt ning ei ole seotud 1601. aasta Saarde vakusega, ning Tihemetsa (*Duekenesche Wacke*). Viljandi alla kuulus Kurkund, mis vastab suures osas 1601. aasta Saarde vakusele (Das Pernauer 1624, 56–59, 66–72, 76–77). 1638. aastal mõisate kuuluvuse osas muudatusi pole toimunud, vakustest on alles vaid Kurkund Viljandi all (Die Revision 1969, 7–8, 39–40, 55–57, 75–76, 97–98).

---

⁴ „Vakus – algselt väiksema asustuspiirkonna külade ja talude saraskondlikust maakasutusest välja kasvanud maksustus- ja ilmselt ka haldusühik.” (Lang 2002, 154)

17. sajandi lõpu ja 18. sajandi alguse sündmused – nälg, sõda ja katk – kahandasid oluliselt Eesti rahvaarvu. Kahjuks puuduvad Saarde ja Häädemeeste kaotuste kohta täpsemad andmed. Teada on, et 1695. aasta ikaldus tabas koos Tartumaaga eriti rängalt Pärnumaad, järgmisel aastal nurjus saak aga kõikjal (Liiv 1938, 32, 34). Veel 1967. aastal oli puudus ja häda Pärnu- ja Tartumaal kõige suuremad (Liiv 1938, 38). Küllap oli seda tunda ka Saarde ja Häädemeeste kihelkondades. 1697. aasta kevadel kogunesid inimesed sadade kaupa Tahkuranda, lootuses püüda kala ning jääda ellu (*op.cit.*, 40–41). Siiski surid paljud, ning üheks nälgasurnute matmispaigaks peetakse ka Võtsi talu maal asuvat kalmet Tahkurannas (nr 83). Samuti esineb piirkonnas mitmeid pärimuslikke katkukalmeid, millest lähemalt allpool, ning hulgaliselt suulist traditsiooni tühjaksjäänud küladest ning nende uuestiasustamisest teiste kihelkondade elanikega (näiteks ERA II 235, 599 (14), ERA II 235, 458/9 (11), ERA II 235, 531/9 (1)).

Põhjasõda puudutas ka Saarde kihelkonda, kui Vene väed seda mitut puhku rüüstamas käisid (Nugis 1934, 29). Rahvas olevat läinud nii sõja kui katku eest metsa ja soosse peitu, kuid rüüstajad (pargiajajad) olevat sinnagi jõudnud, mis taas arvukalt rahvapärimuses kajastub. Uuritav piirkond toibus vapustustest suhteliselt aeglaselt, eriti raske oli olukord Häädemeeste kihelkonnas (Pärnumaa, 208). 1725. aasta revisjoni järgi oli maksualuste adramaade arv, võrrelduna 1688. aasta omaga, Häädemeestel 1:2, Saardes samuti 1:2; 1757. aasta revisjoni 1688. aasta andmetega võrreldes Häädemeestel 2:3, Saardes 9:10 (*ibid.*).

1.3.2 Mõisad

Järgnevalt peatutakse lühidalt uuritava piirkonna mõisatel (vt lisa III, kaart 2).

Saarahof (Jäärja, vanemates allikates *Gerger*) oli rüütlimõis. Andmeid mõisa olemasolust on juba 1442. aastal (*Hof Gerger*) (LUB IX, 578 (846)). 1624. aasta revisjoni järgi kuulusid mõisa alla 3 küla: *Koerxar* (tänapäeva Reinu), *Lettyсар* (tänapäeva Lanksaare), *Raulast* (tänapäeva Veelikse) ja 4 üksiktalu: *Tarassar* (tänapäeva Tõrssepa), *Hillikiss*, *Moelcks*, *Reyepil* (Das Pernauer 1967, 66). 1638. aastal on külad samad, üksiktalusid nimetatakse: *Uhlotto* (tänapäeva Uuluta), *Tarresser* (Tõrssepa), *Yllix*, *Melggest* (Die Revision 1969, 75–76). Karjamõisaid oli Jäärjal lausa kolm: *Kasik* (Kaasiku), *Kiesa* (Kiisa) ja *Feliks* (Veelikse) (Naaber 1984, 20, 42, 48).

Freyhofi (Tali) mõisa ostis 1860. aastal Marie Christine Frey. Enne oli Tali Jäärja karjamõisaks, kuid 1861. aastal sai iseseisvaks rüütlimõisaks (Stryk 1877, 328). Talil oli üks

karjamõis, *Marienruhe* (Marina) ja üks kõrvalmõis, *Thule* (Tuuliku) (Naaber 1984, 22, 70, 117).

Tignitsa (Volvveti, Tihemetsa) mõisa kohta on esimesed teateid 1563. aastast (Stryk 1877, 329). 1601. aasta revisjonis kuuluvad mõisa alla järgmised külad: *Tamser*, *Solasar*, *Kayzer*, *Kaiksar*, *Korbss*, *Ristekulle* (tänapäeva Ristiküla), *Alexsar*, *Sammest* (hilisem Sampsar, tänapäeva Vasu talu, mis hävinud), *Reiness* (tänapäeva Reinse) (Die Revision 1967, 143–144). Karjamõisateks olid Alwa ja Lodja (Naaber 1987, 8, 66). 1624. aastal nimetatakse mõisa *Duekenes* ning selle alla kuulusid 5 küla: *Tamsar*, *Duekenessekil*, *Rystekil* (Ristiküla), *Reinsekil* (Reinse), *Willokille* (tänapäeva Väljaküla) (Das Pernauer 1967, 58–59). 1638. aastal kuuluvad mõisa alla *Willukylle* (Väljaküla), *Kyper*, *Rytikylle* (Ristiküla), *Halliksar*, *Sammast* (hilisem Sampsar, tänapäeva Vasu), *Mehmsi*, *Kahezer*, *Soresahr*, *Tammessar* ja üksiktalu *Kyrbssi* (Die Revision 1969, 55–57). Karjamõisad olid *Sangsado* (Sangaste) ja *Rägö* (Räägu) (Naaber 1987, 95,105).

Kurkundi (Ovelgunne, Kilingi), algul rüütli- hiljem riigimõisa, mainitakse esmakordselt 1560. aastal, seoses venelaste rüüsteretkega, mil mõis maha põletati (Renner 1995, 145). 1601. aasta revisjonis on hiljem Kilingi mõisa alla märgitud külad loetletud Saarde vakuse (*Sardesche Wacke*) all: *Hallikulle*, *Kassekulle*, *Allekulle*, *Pappetekulle* (Tänapäeva Pati), *Kuelleste*, *Layksar* (tänapäeva Laiksaare), *Hurisar* (tänapäeva Urissaare), *Tauweste* (tänapäeva Tauste), *Ziggese* (tänapäeva Sigaste), *Kickefer* (tänapäeva Kikepera), *Hallist*, *Serakulle* (Die Revision 1967, 119–121). 1624. aasta revisjonis nimetatakse vakust juba Kurkund ja sinna kuulusid küladest *Kickeber* (Kikepera), *Hallast*, *Papiste* (Pati), *Kuellestekil*, *Layxer* (Laiksaare), *Urriser* (Urissaare), *Tawustekil* (Tauste), *Allokil*, *Summest*, *Siggass* (Sigaste) ning üksiktaludest *Koddofe* (Das Pernauer 1967, 71–72). 1638. aastal oli Kurkundi vakus alles ning sinna kuulusid külad nimega *Taust* (Tauste), *Purri* (tõenäoliselt hilisem Kolbergi), *Nebbist* (tänapäeva Nepste), *Laixar* (Laiksaare), *Pohsa* (hilisem Possa), *Reyha*, *Killist*, *Siggast* (Sigaste), *Rickand*, *Allakull* ja *Pappitack* (Pati). Viimasesse oli tollal vist mõis või osa mõisast ümber paigutatud (*ietzo die Hoflage verlegt*) (Die Revision 1969, 92–93). Karjamõisu oli vaid üks – *Soba* (Sooba) (Naaber 1984, 110).

Pattenhofi (Pati) riigimõisa asutamisaja kohta teated puuduvad. Esimesed andmed pärinevad 1681. aastast (Stryk 1877, 327). Laiksaare riigimõis eraldus Kiligist 1724. ja 1731. aasta vahel (*op.cit.*, 59).

Kerseli (Kärsu) mõis on olnud olemas vähemalt 1580. aastal ja sellele kuulus vaid kaks küla – *Arriküll* ja *Kerseküll* (Stryk 1877, 330). Kaheksa aastat hiljem liideti veel *Kannaküll*

(tänapäeva Kanaküla) (*ibid.*). Ka 1624. ja 1638. aasta revisjonides on Kärsul needsamad kolm küla (Das Pernauer 1967, 77; Die Revision 1969, 97).

Gudmannsbachi (Häädemeeste) rüütli-, hiljem riigimõis on rajatud 16. sajandil (Stryk 1877, 296). 1624. aasta revisjoni järgi oli mõis üsna laastatud (Das Pernauer 1967, 24), 1638. aastal oli seal 4 talupoega (Die Revision 1969, 7). Häädemeestel oli ka kirikumõis (Naaber 1984, 24).

Tahkuranna kohta on esimesed teated 16. sajandist, mil ta oli ordu valduses (Laakmann 1956, 28). Mõisahooned praeguse omaniku sõnutsi olnud mõis olemas juba 13. sajandil ning ordu kasvatas seal hobuseid⁵. Mõisa ja sadamat mainitakse ka 1560. aastal Renneri kroonikas (Renner 1995, 135). 1601. ja 1624. aasta revisjonide järgi kuulusid Tahku, Võiste ja *Kabbel Jegge* külad Hanss Plathile, neis elasid kalurid, kel maad ei olnud (Die Revision 1967, 190; Das Pernauer 1967, 31). 1638. aastal mainitakse taas mõisat, mille all olid järgnevad külad: *Tackerorth* (tänapäeva Tahkuranna), *Woys* (tänapäeva Võiste), *Kabli*, *Orraeoe*, *Heinss* (tänapäeva Heinaste/ Ikla).

1738. aasta paiku sai Orajõe iseseisvaks riigimõisaks (Stryk 1877, 295).

Seega on suurem osa uuritava piirkonna mõisatest pärit 16. sajandist, või vähemalt ulatuvad esimesed teated neist sellesse aega. Üks mõis on pärit 15. ja veel üks 17. sajandist. Hilisemaid, vanematest mõisatest eraldunud mõisu on 3.

1.4 Maastikuline liigendus

Saarde ja Häädemeeste kihelkonnad asuvad mitmekesise pinnamoega alal, hõlmates osasid nii Metsepole kui ka Liivi lahe rannikumadalikust, Soomaast ja Sakala kõrgustikust.

Esimene piirkond, Liivi lahe rannikumadalik, katab kogu Häädemeeste kihelkonna ala ja osa Saarestki. Madaliku idapoolne piir jookseb Audru–Sindi–Surju–Kilingi–Nõmme–Urissaare–Massiaru joonel (Arold 2005, 309). Piirkonna võib omakorda jaotada põhja–lõuna-suunalisteks alavaldkondadeks. Mereäärne rannariba ulatub 40–50 meetrist (Orajõel) kuni 1,5 kilomeetri laiuseni (Häädemeestest Uuluni) (Pärnumaa, 317). Tegemist on kamardunud mölli- ja liivarannaga, kohati kivise moreenrannaga, leidub ka soostunud ning pilliroogu kasvanud alasid (Kosk & Ratas 1998, 10). Muldadest valitsevad liigniisked leostunud, leetunud ja küllastunud gleimullad, mis kannatavad aegajalt tõusuvete või tuiskliivade tõttu (*op.cit.*, 11)

---

⁵ Suuliselt autorile Lennart Sünt-Mengel (Tackendorfi puhkemaja omanik).

ning on üpriski väheviljakad. Rannik kuulub õgvenevasse kulutus-kuhjelisse rannikutüüpi, ning seetõttu on muutunud nii rannajoon kui jõesuudmete asukohad (Arold 2005, 310 ja seal viidatud kirjandus), mida on laiemaks ja otsemaks kaevanud ka inimkäed. Rannariba piirab idast luidetevöö. Läänepoolsema, rannaga paralleelselt kulgeva luiteaheliku näol on tegemist Litoriaamere transgressiivsete rannamoodustistega, millest ida pool, Puustuski–Võidu–Häädemeeste joonel paiknevad Antsülusjärve kõrgeima veetaseme ajal (9200–9000 aastat tagasi) tekkinud rannavallid ja luited (Soometsa luited) (*op.cit.*, 9–10 ja seal viidatud kirjandus). Kahe luiteaheliku vahel paikneb omapärane laguunitekkeline Tolkuse raba. Mereäärses ahelikus Tahkuranna ja Võiste vahel esinevad mereäärsed luited vaid üksikult, lõuna poole minnes moodustavad nad juba umbes 1 kilomeetri laiuse luitevälja, olles kõige kõrgemad Rannametsas (suhteline kõrgus 22 m) ning minnes edasi madalana (4–5 m) taas teisel pool Rannametsa jõe kohal asuvat umbes 1 kilomeetri laiust katkestust (Pärnumaa, 318–319). Häädemeeste kohal ühineb ahelik Soometsa luidetega ning läheb madala (3–8 m) ja kitsa (100–200 m lai) ahelana lõuna poole, jätkudes ka veel Lätis (*ibid.*). Toitainevaesele liivale on tekkinud leede- ja kamar-leetmullad, millel kasvavad nõmme- ja palumännikud (Kosk & Ratas 1998, 11–12). Luidete taga on tegemist liigniiskuse alla kannatavate metsade- ja sooderikka piirkonnaga, kus laiadel aladel katavad viirsavisid märjad merelised liivad (Arold 2005, 313). Vete äravalgumist takistab maa väike kalle, vett mitteläbilaskev savine aluspõhi ning rannikuäärne luideteriba. Elamiseks ei ole see maastik kuigi sobiv ning asustus, mis on ka tänapäeval hõre, on saanud tekkida alles peale ulatuslikke kuivendus- ja maaparandustöid. Levinud on liigniisked, väheviljakad leede-glei- ja turvastunud leedemullad (*op.cit.*, 315). Ivar Arold loeb Liivi lahe rannikumadaliku alla kuuluvaks ka Massiaru – Lodja joonel paikneva Balti Jääpaisjärve ajal kujunenud rannavallide ja astangute vööndit (*op.cit.*, 310). Siiski on tegemist suhteliselt kõrgema ja viljakama ribaga soode vahel (Parts 1933, 117–118), mida mõnikord loetakse ka Sakala kõrgustiku alguseks (Pärnumaa, 480). Madaliku suuremad jõed, Reiu ja Ura, voolavad loode poole Pärnu jõkke. Lääne poole voolavad mitmed väiksemad veesooned, nagu Häädemeeste jõgi, Kadaka oja, Loode oja, suuremad jõed Lemmejõgi (endise nimega Orajõgi) ja Rannametsa jõgi, mille voolusängi muudeti 19. sajandi keskpaiku Timmkanali kaevamisega.

Teine piirkond, Metsepole madalik, võtab enda alla Saarde kihelkonna lõunaosa, algab Marina ja Kalita lähistel ning jätkub lõuna pool juba Lätimaal. Alale on iseloomulikud nõrgalt lainjate moreentasandike vaheldumine lõunasuunaliste madalate voorjate künniste ja jõgede moldorgudega, kusjuures lõunasuunalisi kulutusnõgusid täidavad suured sood (Nigula, Sookuninga, Rongu, Tõrga, Ruuna) (Arold 2005, 383). Olulisemad voored ja kuplid asuvad

Marina, Reinu, Järve, Rootsimõisa, Lanksaare, Audrumäe ja Pupsi talude maadel (Pärnumaa, 481–482). Antsülusjärve laguunist tekkinud Nigula rabas on voore mattumisel kujunenud neli soosaart ehk peaksit. Moreenkattega tasandikel leidub gleistunud leetjaid ja leetunud muldi, samuti gleistunud näivleetunud muldi. Soodest saavad alguse Reiu, Ura, Timmkanali, Häädemeeste jõe ja Lemmejõe ülemjooksud (Arold 2005, 386). Samas on vaadeldavat Tali ümbruse maastikku nähtud ka Sakala kõrgustiku või Pärnu madaliku osana (Varep 1981, 53).

Sakala kõrgustik ulatub Saarde kihelkonna alale vaid oma edelanurgaga, hõlmates Tihemetsa, Pati ja Jäärja ümbruse. Iseloomulik on tasandikuline kuid lainjas pinnamood, mida liigestavad ürgsed jõeorud (Allikukivi, Alva), jagades ala lavadeks (Arold 2005, 218, 220). Samas esineb ka vööri ning kõrgustiku nõlvadel astanguid (Varep 1981, 53). Pinnakattes on valdav punakaspruun moreen, mida paiguti katavad kohalike jääpaisjärvede setted (*ibid.*). Levinud on kahkjad saviliivmullad liivsavidel, leet-glei-liivmullad ja glei-liivmullad (Arold 2005, tahvel VI). Saarde kihelkonna alale jääv kõrgustiku osa on madalam kui Sakala kõrgustik keskmiselt. Kõrgeim punkt Patist lõunas on vaid 70 m üle merepinna ja seega on tegemist pigem siirdevöötmega Kõrg- ja Madal-Eesti vahel (Pärnumaa, 479). Olulisemateks veesoonteks on Halliste jõgi oma lisajõgede Alva jõe ja Rehema ojaga. Jäärjast valguvad veed aga lõuna poole, jõudes lõpuks Salatsi jõkke.

Neljas maastikupiirkond, Soomaa, hõlmab endas Saarde kihelkonna hõredalt asustatud põhjaosa koos Kanaküla, Sigaste, Saunametsa, Oissaare, Kalda ja Kikepera küladega. Iseloomulikuks tunnuseks on järvedes ladestunud setetest pinnakattega märgade rõhttasandike (viirsavi- ja liivatasandikud) ja soode domineerimine (Arold 2005, 376). Valdavad on märjad glei- ja turvastunud mullad (*op.cit.* 379). Ala läbivad mitmed ojad ja jõed – Surju, Lähkma, Lambaküla ja Halliste.

Hoolimata piirkonna paigutisest eriilmelisusest, on valdavaks jooneks soode ning metsade (enamasti lodumetsade) rohkus. Looduslikel tingimustel on siinmail inimasustuse kujunemisel eriti suur roll, määrates asustuskõlblikud alad.

2. Ülevaade muististest

Järgnevalt antakse ülevaade uuritava piirkonna nendest muististest, mida on võimalik vähemalt ligikaudseltki dateerida. Täielik nimekiri on ära toodud lisas I. Muististe puhul püütakse määratleda nende tekkeaega, milleks selgitatakse iga muistise puhul välja vanimad võimalikud leiud. Eri perioodide kohta koostatakse muististe levikukaardid ning nende põhjal analüüsitakse maastiku ja asustuse vahelisi seoseid ajas.

Samas peab mainima, et tulemused on materjali iseloomust tingituna üsnagi ligikaudsed ja võivad mõnigi kord osutada ekslikeks. Keraamika dateerimine ei ole iseenesest lihtne tegevus, eriti kui suurema osa materjalist moodustavad kedranõude küljetükid. Lisaks ei ole selle piirkonna keraamikaga varem tegeletud, kuna suurem osa materjalist leiti alles 2007. aastal. Kalmete puhul on probleemiks leiumaterjali puudumine või siis on teada vaid üksikuid leiude, mis on saadud enamasti matusekoha lõhkumisel. Need leiud ei ole piisavad kogu kalme kasutusaja väljaselgitamiseks. Ka Muinsuskaitseregistri dateeringud⁶ on ligikaudsed ja hinnangulised, kuid tihti on nad siiski ainuke info, mis kasutada on.

2.1 Asulakohad ja -pärimus

Saarde ja Häädemeeste kihelkondade alalt on praegu teada 14 asulakohta. Neist vaid kaks, Saarde ja Jäärja, on kaitse all. Ülejäänud avastati alles hiljuti (Juurik 2007a; Juurik 2007b).

Enamik piirkonna asulakohtadelt leitud keraamikast dateerub keskaega⁷. Kuuel juhul, Häädemeeste Suurkülas, Kanakülas, Kärsum, Taustes, Väljaküla Küti ja Väljaküla Lauri talude maadel (nr 1, 3, 4, 9, 12, 13), ei saa välistada, et asustus on alguse saanud juba muinasajal. Käsitsikeraamikat on kindlalt leitud vaid ühest, Väljaküla Lauri asulakohast (nr 13). Nelja asustuspesa, Jäärja, Marina, Saarde ja Väljaküla Räägu varaseimad keraamikakillud pärinevad tõenäoliselt 13. sajandist (nr 2, 5, 8, 14). Patis, Räägul ja Veeliksel (nr 6, 7, 11) on asustus saanud alguse millalgi keskajal, kuid täpsemalt seda määrata pole võimalik. Vaid Treimani asulakoha puhul võib eeldada, et asustus on tekkinud hilisel keskajal või rootsi ajal (nr 10).

---

⁶ Siin ja edaspidi mõeldud muinsuskaitseameti dateeringute all muististe passides ja registris esinevaid dateeringuid.

⁷ Keraamikat dateerisid Andres Tvauri ja Heiki Valk (TÜ arheoloogia kabinet).

Kultuurkihid pole enamasti eriti intensiivse kultuurkihiga, välja arvatud vast Väljaküla Räägu (nr 14), Väljaküla Lauri ja Tauste (nr 9) asulakohad.

Suurem osa asulakohtadest, mille algus võib ulatuda muinasaega, koonduvad uuritava piirkonna idaossa, eriti tänapäeva Kilingi-Nõmme ümbrusesse (vt lisa II, kaart 1). Üpris üksikute ja eraldatutena paiknevad võimalikud muinasasulakohad Häädemeeste Suurkülas ja mõnevõrra üllatuslikult ka Taustes. Keskajal on asulate levikuareaal nihkunud lääne poole, ulatudes Saarde kihelkonna keskossa (vt lisa II, kaart 2). Siiski peegeldab asulakohtade levikukaart pigem toimunud inspeksioonide marsruute ja küntud põldude olemasolu nende toimumise ajal kui midagi muud. Edasiste inspeksioonidega võib olukord oluliselt muutuda, kuna nii mitmeski kohas, kus võiks kaartide järgi või heade looduslike tingimuste tõttu asula olla, pole seda veel leitud. Saadud on vaid juhuleide või on olnud võimalik koguda keraamikat ainult asula äärealalt.

Pärimuslike kohtade hulgas on kaks, mille puhul on juttu asustuse kadumisest – Kantsi alevik (nr 121) ja Niinevi linn (nr 123) olevat sõja ajal vaenlaste poolt ära hävitatud. Sellise pärimuse puhul võib olla tegemist mälestusega Põhjasõja-aegsetest purustustest. Peab märkima, et sõjas hävinud külade ja nende taasasustamise pärimus on piirkonnas palju arvukam, kuid enamasti on see märksa konkreetsem, kindlalt seostatav Põhjasõjaga ning ei sisalda tundmatuid toponüüme.

2.2 Kalmistud

Kokku on teateid 71 kalmistu kohta. Enamasti on tõenäoliselt tegemist kesk- ja varauusaegsete külakalmistutega, kuid kuna nende seas võib olla ka lihtsalt üksikute surnute matusepaiku või otsapidi muinasaega sattuvaid kalmeid, on neid nimetatud lihtsalt kalmeteks või kalmistuteks, tegemata sellega sisulist vahet. On oluline märkida, et piirkonnast ei ole teada mitte ühtegi kivikalmet. Lähimad neist asuvad lõuna pool Salatsi jõe ääres (Tõnisson 1974, 39), põhja pool Pärnust veidi läänes (EEA, tahvel XII), lääne pool on väidetav kivikalme Kalbakülas (Jung 1898, 8 (12)), kindel Rängles (13217). Samas on teade ühe kääpa esinemisest Häädemeeste kihelkonna alal.

Uurimisalal asuvatest kalmistutest on kaitse all 19 ja veel üks kalme on maastikul lokaliseeritud. Kahjuks on suurem osa kalmete kohta käivatest teadetest üpris napisõnalised, piirdudes tihti vaid nentimisega, et leiti luid ja mingeid esemeid. Paljud teated ei vasta ka arvatavasti tõele. Teaduslikult on kaevatud vaid ühte kalmet Väiksekülas (nr 84), kuid ka selle kohta pole aruannet. Leiud ja leiuteated pärinevad vaid lõhutud kalmetest. Info on enamasti

saadud mitteamarlikeoloogidest inimeste suu läbi ja/ või üpris kaua aega tagasi. Üksikute leidude põhjal on kalmet raske dateerida, kuna enamasti olid külakalmed kasutusel väga pikka aega (Valk 2001, 89). Kalme kasutuselevõtu aja väljaselgitamisel on tuginetud põhiliselt leiumaterjalile ja kalme paiknemiskontekstile. Kasutatud on ka Muinsuskaitseameti dateeringuid. Kuna enamasti põhinevad need passi koostaja sisetundel või teatud stereotüüpidel (pikka perioodi hõlmavad raamdateeringud), on neisse suhtunud üpriski suure kahtlusega. Arvesse on võetud asjaolu, et enamasti pandi andmete puudumisel dateeringuks standardne 15.–18. sajand. Kui on antud sellest varasem dateering, pidi selleks tõenäoliselt mingi põhjus olema. Seega on kalmeid, mille algusaeg jääb Muinsuskaitseameti andmeil 13.–14. sajandisse, käsitletud kui keskaegseid kalmeid, teisi kui määramatuid või hilisemaid. Siiski tuleb rõhutada, et kõik järgnevalt antud dateeringud jäävad vaid käesoleva töö autori hinnanguteks.

Väga huvipakkuv on teade Treimanis asunud kääbaste kohta. Esimesena on neid lähemalt käsitlenud Friedrich Karl Hermann Kruse „Necrolivonicas” (1842, 10), kus ta annab kirjelduse väidetavate kääbaste kohta Treimanis (Dreymannsdorf) ja *Kapsehten*’is. Kruse peab neid pärinevaks Kreekast ning Roomast ning mõlemas kääpaleiukohas olevat leitud ka Kreeka või Rooma münte (vt nr 184). Ta kirjeldab neid kui kõrgeid liivast künkaid mis on kartuliaukude kaevamise ja tuule tegevuse tõttu peaaegu hävinud. Üksikuid kääpaid on ta vähe täheldanud, pigem on tegu juhuleidudega liiva seest. Üpris suurelt alalt olevat ta siin-seal leidnud, et maapind on 0,5–1 jala sügavusel segatud rohke söega, milles võis leida savinõukilde, pronksitükke, raudesemeid, mis enamuses kandsid põletusjälgi. Kruse arvates põletati surnuid seal lähedal, pandi siis jäänused urni ning maeti kääpasse. Pisut arusaamatuks jääb tema väide, et mõlemas paigas asusid kääpad mere ääres ning andsid laevadele signaale. Sarnaseid kuhjeid olevat leitud ka Skandinaaviast. (Kruse 1842, 10) Kirjelduse järgi ei saa olla päris kindel, kas tegemist oli ikka kääbastega. Treimanis, nagu ka kogu Hädemeeste kihelkonna rannikul, jookseb mööda mere äärt luiteahelik, mis nimetatud küla kohal on juba üpris madal. On võimalik, et Kruse pidas kääbasteks tavalist matmispaika, mis oli rajatud luidetele, nagu seda mujalgi rannikul ette tuleb (vt Keskla talu nr 27, Sõjamägi nr 69, Teesu mäed nr 72). Süsi ja põlenud esemed võivad pärineda ka põletusmatustest, samuti ka savinõukillud, seda enam, et ühegi terve savinõu leidmist Kruse ei maini.

Kolme kalme algus võib ulatuda muinasaega –Tauste kalme Saardes (nr 61), Aru talu kalme (nr 15) ja Sõjamäeks nimetatav kalme Hädemeeste kihelkonnas (nr 69) (vt lisa II, kaart 1). Aru talu kalmet Hädemeeste Suurküljas olevat kaevanud Anton Suurkask, kes leidnud all põletusmatuseid ja peal laibamatuseid (Parmas 1923, 6). See ei viita veel otseselt muinasajale, kuna ka keskajal esines üpris arvukalt põletusmatuseid. Kuna läheduses (ca 450 m kaugusel)

paikneb asulakoht (nr 1) mis võis alguse saada muinasaja lõpus, on ka kalme tõenäoliselt alguse saanud samal ajal. Kalmest paarikümne meetri kaugusel asus Margareeta kabel (*St. Margarethen-Kapelle*, nr 86), mille asutamisaeg ei ole teada, kuid mis oli olemas vähemalt 17. sajandi keskpaigas. Tauste kalmest leitud materjal viitab keskajale ja rootsi ajale. Kuna läheduses (ca 650 m kaugusel) paikneb võimaliku muinasaegse algusega asula (nr 9), võib kalme olla sellega samaaegne. Sõjamäeks nimetatavast kalmest Rannametsa külas on teadete järgi leitud relvi ja sütt ning mäel olnud lahing. J. Selirand dateerib kalme oletatavalt II aastatuhande algusesse (1967, 34), samas „Eesti esiajaloo” seda ei tehta (tahvel XX).

Keskaegset päritolu võib oletada 10 kalme puhul (vt lisa II, kaart 2). Jäärja mõisa läheduses paiknev Kalmude mägi (Kalmeti mägi) (nr 19) asub Jäärja tõenäoliselt 13. sajandil alguse saanud asulakohast (nr 2) ca 1 km lääne pool. Arvatavasti on tegemist samaaegsete objektidega. Jungi sõnutsi, ja tõenäoliselt kordab teda ka Margus, olevat maetud sinna kalmistule siis, kui Saarde kirik veel Jäärja mõisa juures asus (Jung 1898, 44 (18); Margus 1925, 14–15). Saarde esimest kihelkonnakirikut nimetati Kadrina kirikuks (*St. Katharinen-Kirche*) (ELGR, 298) ning see asus Jäärja mõisa juures, sellest kirde pool Papiroja niidu nõlval (Sitska 1910, 8). Esimest korda on seda mainitud 1613. aasta kirikuvisitatsioonide protokollis (Bunge 1857, 43). Kuna keskajal asusid kirikaid vahetult kirikute ümber (Valk 2001, 19–20), ei saa Kalmude mäe kalmistu olla seotud kirikuga, kuna nad asuvad teineteisest üle kilomeetri kaugusel. Nii kirikaed kui külakalmistu võisid üheaegselt kasutusel olla. Jäärja mõisa ümbrusesse koondub ka teisi kalmeteateid, mis võib viidata eriaegsete kalmistute olemasolule.

Kalita talu kalmistu (nr 23) lähedalt leiti keskaegseid keraamikakilde (nr 175). Kalmest saadud hoburaudsõlg ja nuga (AI 2536: 5, 9) on pigem hilisema, rootsiaegse ilmega. Kalmet on ühe teate järgi peetud pühaks, teises teates mainitakse kalme läheduses paiknenud „hiiekohta” (nr 114). Kamma talu kalmistust (nr 25) on leitud nurksõlg ja „kõrvarõngad”. Muistise passis on aga kalmistu dateeringuks antud 13.–17. sajand. Metsa (Reiu) talu kalme (nr 44) puhul ei ole leiud dateeritavad, kuid miski on andnud passi koostajale ajendi anda sellele dateering 14.–18. sajand. Rohkem on infot Mikunõmme kalmistu (nr 45) kohta. Kindlasti on kalme olnud kasutusel Rootsi ajal, millele viitavad tähtsõlg ja Riia killingid. Samas on kalmest leitud kaurikarpe ja kuljus, mis olid keskajal arvukamalt esindatud (Valk 2001, 51–53). Inimesed on olnud maetud peaga ida poole. Huvitav on märkus, et mitmel surnul oli münt suus ja kõigil hambad vaseoksiidist rohelised. Lõuna-Eesti külakalmete puhul on see üpris harvaesinev nähtus (*op.cit.*, 77). Pupsi talu kalmistu (nr 54) saab dateerida keskaega vaid tinglikult. Leiumaterjal on mitmekesine (luud, piigid, odad, rauast esemed, kirved, mõõk, luust nooled, kivikirved, pronksist kilbitükid), kuid relvad võiksid viidata muinasajale. Samas on teated liialt

ebamäärased ning vajavad kindlasti kontrollimist. Reinse Kirikumäelt (nr 55) saadud mündid on pärit Rootsi ajast (Rootsi öör 1673. a.; Riia killing Karl X Gustavi ajast, kes valitses 1654–1660). Samas seostub kalmega tugev kabelipärimus. Kabeleid ehitati kalmetele vaid katoliiklikul ajal, luteriusu tulekuga hakati neid taunima ja ka hävitama (Valk 2001, 24–25). Leitud mündid võivad olla sinna hiljem ohverdatud või pärinevad hilisematest matustest, seega võib kalme algust otsida ikkagi katolikuajast. Rikandi talu Kalmete põld (nr 57) ja Räägu kalme (nr 59) moodustavad tegelikult ühe kalmistu, millest on tee üle tehtud. Millegipärast on aga kalme kaks poolt eraldi kaitse alla võetud. Dateerida aitavad neid Räägu kalmistust leitud orduaegsed mündid. Rikandi talu kalme puhul on mainitud ka Rootsi klipet 1536. aastast, kuid tõenäoliselt on aastaga eksitud. Räägu kalme puhul on mainitud matmist peaga nii ida kui lääne poole. Kuna paarisaja meetri kaugusel paikneb asulakoht (nr 14), mille algus võib ulatuda 13. sajandisse, võivad ka kalmed olla sama vanad. Rootsi (Rootsimõisa) talu maal oleva kalme (nr 58) puhul viitavad tema suhtelisele varasusele väike matmissügavus (1–1,5 jalga) ja kalmest leitud kirves. Tali mõisa juures asuvast kalmest (nr 71) on teada üpris palju leide, mis on suuresti rootsiaegse ilmega. Kuid Tartu piiskopkonna Johannes VI Bey (1528–1543) ja Riia peapiiskopkonna Thomas Schöningi (1528–1539) mündid viitavad kalme varasemale kasutuselevõtule.

Piirkonnas on ka mitmeid kalmeid, millele on Muinsuskaitseameti poolt antud dateering 15.–18. saj., kuid millel leiumaterjal puudub või on pärit Rootsi ajast (vt lisa II, kaart 3). Kandru talu maal paiknevast kalmest (nr 26) Laiksaares on leitud Riia killingeid⁸. Kahjuks ei ole Laiksaarest veel leitud asulat, mistõttu ei saa kalmet ka selle kaudu dateerida. Napsu talu Kalmendi aia (nr 49) dateerivad leitud Kristiina (valitses 1632–1654) Riia killingid Rootsi aega. Kutsiku talu kalmistu (nr 34) puhul peab leppima muinsuskaitseameti dateeringuga, kuna ühtegi leidu sealt teada ei ole. Soobiku talu (nr 65) kalmistult leitud luude ümber on täheldatud „sinakasmusta vina”, mis võis olla tekkinud orgaanika kõdunemisest. Ära on toodud kahe matuste orientatsioon – ühel NW ja teisel NO.

Leidub ka kalmeid, millele on Muinsuskaitseameti poolt antud dateeringuks 16.–18. sajand. Sellised on näiteks Kilingi-Nõmme kalmistu (nr 28) ja Kutsiku teine kalme (nr 32), kuid tõenäoliselt ei ütle selline dateering eriti midagi kalme tegeliku kasutuselevõtu aja kohta.

Mitmetest kalmetest on saadud peamiselt rootsiaegseid leide, kuid kas nad on ka alguse saanud tol ajal või varem, jääb selgusetuks. Kuna Rootsi ajal rahvaarv tõusis, võib eeldada, et olemasolevatesse kalmetesse maeti rohkem inimesi. Kuna matuseid on Rootsi ajast rohkem, on

---

⁸ Siin ja edaspidi mõeldakse killingite all solidusi (löödi 1580. aastatest kuni 1660. aastateni).

ka suurem võimalus, et kalmetest juhuslikult saadud leiud kuuluvad just sellesse perioodi. Ainult juhuleidude põhjal ei saa väita, kas tegu on keskajal või Rootsi ajal alguse saanud kalmistuga. Taolise ebakindla algusajaga kalmeteks on näiteks Reinu küla Peedu talu Kalmude mägi (nr 51), mille leiumaterjal (südasõlg, Kristiina-aegne Riia killing, plaatotstega hoburaudsõlg) dateerub suures osas Rootsi aega. Kahjuks ei ole Reinu külast asulakohta veel leitud, kuid 1624. aasta revisjonis (Das Pernauer 1967, 66) on küla (*Koerxsar*) juba mainitud. Reiu talu kalmistust (nr 56) on leitud sinisest klaasist helmeid ja Sigismund III (valitses 1578–1632) Riia killing. Samuti dateerib leiumaterjal Rootsi aega kalmistud Võtsi talu maal Tahkurannas (nr 83) (tähtsõlg) ja Väiksekülas (nr 84) (17. sajandi Riia killing). Muhu küla Veskimäe (Keldrimäe) (nr 46) seest on leitud savinõukilde, mis võivad pärineda nii keskajast kui Rootsi ajast, kuid kalme läheduses põllu pealt saadi rootsiaegne savinõukild. Tõenäoliselt kuuluvad nii mõnedki neist kalmetest täielikult Rootsi aega, kuna rahvaarvu ja asuala suurenemise tõttu oli vaja ka uusi kalmeid.

Esineb veel grupp kalmeid, mis võisid olla väga hilise ajani kasutusel. Sellele viitab juustega matuste leidmine kalmistult. Kuna isegi Põhjasõja-aegsetes kalmistutes pole leitud luustikel juukseid⁹, on kõnesolevate kalmete puhul neisse maetud veelgi hiljem, 18. ja võib-olla ka veel 19. sajandil. Külakalmesse matmise traditsiooni niivõrd pikaajaline säilimine võib olla tingitud piirkonna perifeersest iseloomust. Kõrvalistes kohtades säilivad vanad nähtused kauem. Samas ei ütle kalmetest leitud juuksed midagi kalme kasutuselevõtu aja kohta. Taolised kalmistud on Kaassaare talu kalme (nr 22), Keskla talu kalme (nr 27) ja Vanatoa mäe kalme (nr 77) Treimanis, kust on leitud ka hiliskeskaegne ja rootsiaegne asulakoht (nr 10). Samuti on juukseid leitud luustikelt Reinse Kirikumäel (nr 55), mis sai tõenäoliselt alguse keskajal.

Keskajal on kalmete levikuareaal võimalike muinasaega ulatuvate kalmetega võrreldes tunduvalt laienenud. Neid esineb rohkelt Saarde kihelkonna keskosas ja üks veel lääne pool. Kalmete võrk on üpris tihe, kuna kasutusel olid ka need kalmed, mille algus ulatub muinasaega, kuid ebaühtlane. Mitmel juhul paiknevad asulakohad ja kalmed nii lähestikku, näiteks Veeliks, Jäärjas, Väljakülas Räägu talu juures, et neid võib pidada omavahel seotuks. Rannikul võiks samuti paikneda keskaegseid kalmeid, kuid tõenäoliselt pole neid veel lihtsalt leitud. Palju on kalmeid, mille juurest on asula leidmata ja *vice versa*. Mitmeid kalmeid on tekkinud paikadesse, mis vähemalt tänapäeval on üpris kõrvalised, näiteks Reinse, Pupsi, Kamma.

---

⁹ Suuliselt autorile Heiki Valk (TÜ arheoloogia kabinet).

Enamasti paiknevad kalmed küngastel või lihtsal ümbritsevast pisut kõrgematel kohtadel. See asjaolu on tinginud nii mõnigi kord nende kannatadasaamise kruusaveo (näiteks nr 22 Kaassaare talu; nr 51 Peedu talu) või keldrite tegemise käigus (näiteks Kalita mägi nr 23; Muhu küla Keldrimägi nr 46). Tihti mainitakse, et luid leitud kartuliaugu kaevamisel. Rannikul on matmispaikadena kasutatud madalamaid luiteid (näiteks nr 27 Keskla talu; nr 69 Sõjamäe kalme). Samas esineb ka täiesti tasasel maal paiknevaid kalmistuid (näiteks nr 28 Kilingi-Nõmme; nr 15 Aru; nr 32 Kutsiku; nr 34 teine Kutsiku kalme). Mitme kalme puhul on teadetes kirjeldatud neid ümbritsenud kiviaedu (nr 24 Kalmeti; nr 32 Kutsiku; nr 60 Savimäe; nr 67 Suitsumatsi kalme). See võib viidata kalmete puhitsetusele katoliiklikul ajal, kuna aed oli vajalik, eristamaks sakraalset ruumi ümbritsevast (Valk 2001, 23–24). Samas võib aia tegemine olla tingitud asjaolust, et ilma selleta ei olnud kalme maastikul piisavalt eristuv. Kui kalmistu paiknes künkal, andis see talle teatud selgelt piiritletud ruumi. Samas võidi matta ka küngaste kõrvale – näiteks on kalmemäe lähedusest leitud luid Kalital (nr 23). Seega on ka kalmete mõõtmete kindlakstegemine raske. Enamasti piiritles kalmeala tõenäoliselt siiski küngas oma suurusega.

Matmissuunda (mis suunda on asetatud surnu pea) on piirkonna kalmeteadetes mainitud kuuel korral (nr 23, 45, 49, 58, 59, 65) ja seda vaid Saarde kihelkonna alal. Ühel juhul (nr 58 Rootsi talu kalmes) nimetatakse mitmes suunas maetud surnuid, kahjuks suundi täpsustamata. Mainitakse veel matmist ida suunas (nr 45 Mikunõmme kalmes), lääne suunas (nr 49 Napsu talu Kalmendis), ida ja lääne suunas (nr 59 Räägu talu kalmes), ida ja lõuna suunas (nr 23 Kalita mäes) ning kirde ja loode suunas (nr 65 Soobiku talu kalmes). Läände suunatud matmine on kristliku taustaga ja seotud uskumusega, et viimsepäeval tõuseb Kristus idast, kuigi teadmine sellest ei pruukinud külakalmetesse matnud inimesteni veel jõudnud olla (Valk 2001, 70). Põhjasuunda matmine (kirre ja loe näivad olevat lihtsalt väikesed kõrvalekalded) võib olla märk vanade, muinasaegsete traditsioonide jätkumisest keskajal, kuigi info sellise matmissuuna kohta Lõuna-Eesti külakalmetes on üldiselt harv ja ebakindel (*op.cit.*, 72). Idasuunaline orientatsioon on enimlevinud Võrumaal, kus see seostub soolise vastandorientatsiooniga. Naisi maeti enamasti peaga ida, mehi lääne poole (*op.cit.*, 71). Latgalite asualadel oli matmissuund vastupidine (LA 1974, 295). Kuna Saardes pole leitud erisuunaliselt maetud inimeste sugu selge, ei saa teha kaugeleulatuvamaid järeldusi, kas seal võis matmisel esineda soolist vastandorientatsiooni ja kui esines, kas see järgis Võrumaa või latgalite traditsioone. Huvitav on märkus istuli maetud surnute kohta (nr 18 Jurga talu; 35 Külje veski; 47 Mõimesaare talu juures), kuid kuna kõik need teated on pärit Jungilt (kes peab neid kiviaegseteks) ja kuna keegi teine taolist nähtust ei maini, ei maksa neist erilisi järeldusi

teha. Põletusmatustele võib viidata põlenud luude (nr 46 Muhu külas) ning söe ja tuha leidmine kalmistult (nr 15 Aru; 32 Kutsiku; 63 Võllastemäe; 65 Soobiku; 79 Vasu kalmest), kuigi viimased võisid kalmistutesse sattuda ka, kui talvel haua kaevamisel tule abil maad sulatati¹⁰. Põletusmatuse esinemine keskajal on märgiks ristiusueelsete kommete püsimisest (Valk 1993, 11), mis, arvestades käsitletava piirkonna perifeersust, võisid seal eriti kaua säilida.

Üpris palju esineb kalmete kohta katkupärimust, vähem sõja- või näljapärimust. Samas ei tähenda jutt, et kalmesse maeti katku ja nälja ajal (nr 22 Kaassaare talu; 41 Lülle talu; 44 Metsa talu; 45 Mikunõmme talu; 51 Peedu talu; 61 Selja talu; 77 Vanatoa mäe; 83 Väikseküla kalmes) alati seda, et kalmistu dateerub 17. sajandi lõppu – 18. sajandi algusesse. Kuigi külakalmetesse matmine oli toleaks ajaks paljudes piirkondades muutunud juba harvemaks, võeti nälja, katku ja ka sõja tõttu paljud neist uuesti kasutusele (Valk 2001, 90). Siiski võis perifeeriatel, kus vanad traditsioonid kauem säilivad ja ka kalmeid seetõttu kauem kasutati, matmisse vahet üldse mitte tekkida, nagu võib järeldada Rõuge kihelkonna meetrikaraamatute põhjal (Palli 1973, 82). Üsna arvukalt esineb lugu kalmesse maetud (Rootsi) kindralist või väepealikust (nr 19 Jäärja Kalmude mäe; 26 Kandru talu; 28 Kilingi-Nõmme; 34 Kutsiku; 60 Savimäe kalmes). Üsna mitut kalmet peetakse lahingukohaks (nr 30 Võllaste haua; 40 Levalohu talu Liivamäe; 54 Pupsi; 67 Suitsumatsi; 69 Sõjamäe; 72 Teesu mägede; 81 Vöhke talu Verelaadi kalmet). Siiski ei ole enamasti põhjust kindralite või sõdurite matmiste teateid tõeseks pidada ning need võivad kuuluda suulise traditsiooni liialduste valdkonda (Valk 1995, 457). Teadetele „kindralitest” ning lahingupaikadest annavad alust leitud relvad või pärimus. Seitset kalmistut võiks seostada kabeli või kirikuga (nr 15 Aru talu; 36 Küti-Kasetalu; 55 Reinse; 70 Tahkuranna; lisaks on kaks kalmistut Saarde kiriku juures, nii selle endises kui praeguses asukohas ning võimalik kalmistu asub Tahkuranna kabeli esimeses asukohas), mis teeb ligi 10% kalmeteadete üldarvust. Võrreldes seda Lõuna-Eesti keskmisega (27,4 %), on arv üpris tagasihoidlik, kuid Viljandimaa keskmisest (11,6 %) ei jäägi väga palju maha (andmed Valk 2001, 24). Kabeli- ja kirikutoponüümikat esineb vaid ühe kalmistu puhul – Kirikumägi Reinses (nr 55). Teised rahvapärased nimetused on enamasti seotud sõnaga „kalm” – Kalmete põld (nr 57), Kalmude mägi, Kalmeti mägi, Rüüsi auk (nr 51), Kalmendi aid (nr 49), Kalmate mägi (nr 21), Kalmude mägi, Kalmeti mägi (nr 19), Kalmeti küüni heinamaa (kalme asukohana) (nr 43). Kalme kunagine tähendus võib kajastuda ka toponüümides. Mõned nimetused meenutavad sõjapärimust – Sõjamägi, Sõdamägi (nr 63), Verelaadi (nr 81), teised karistuskohti – Võllaste haud (nr 30), Võllastemägi, Sepamägi (nr 63), kolmandad mäe muud

---

¹⁰ Suuliselt autorile Heiki Valk (TÜ arheoloogia kabinet).

otstarvet – Veskimägi, Keldrimägi (nr 46) või kohaga seotud sündmusi – Sandiristi kink, Sandiristi mägi (nr 37).

Kalmistuteadete levik maastikul on üpris tihe. Loomulikult ei peitu iga teate taga kalme, kuid nagu on näha mõningate kindlalt teadaolevate kalmete puhul, võivad matusepaigad asuda üksteisele väga lähedal. Näiteks on Savimäe (nr 60) ning Kutsiku (nr 32, 34) kalmed teiseteisest vaid 400–500 m kaugusel, Savimäe ja Rikandi/ Räägu (nr 57, 59) kalmed 1,5 km kaugusel. Pole välistatud, et nad olid teatud perioodil üheaegselt kasutusel. Teadaolevad kalmed paiknevad enamasti praeguste või vanadel kaartidel märgitud külasüdamete ning leitud asulakohtade lähistel. Samas on arvukalt teateid üksiktalude juures asuvate kalmete kohta. On võimalik, et üksikult, halbade teoludega kohtades olevad talud omasid igaüks oma matmispaika mida kasutas vaid üks perekond, või moodustasid kalmete tagamaa ikkagi külad, millest on praeguseks alles jäänud vaid üksiktalud. Tõenäoline on mõlema variandi esinemine. Kalmete ja teede omavahelisi seoseid vaadeldakse lähemalt kolmandas peatükis.

2.3 Kiriku-ja kabelikohad

Saarde esimese, Jäärja mõisa juures asunud kihelkonnakiriku täpset asukohta maastikul lokaliseeritud ei ole. Teada on vaid ligikaudne suund mõisahoonest ning hämune pilt lagedast põllust, kus kabel oli asunud (Nugis 1934, 27). Kirik seisis 1613. aastal varemetes, vaid müürid olid püsti (Bunge 1857, 43). Kirik oli hävitatud 17. sajandi alguse Rootsi–Poola sõjas ning 1640. aastal meenutas see vaid kivihunnikut (ELGR, 298). 1642. aastal ehitati kirik uuesti samale kohale, seekord puust (*ibid.*) ning siis olevat see mõisa (Jäärja ehk Saarahof) järgi ka omale uue nime saanud – Saarde (Pärnumaa, 503). 1684. (*op.cit.*, 503) või 1686. aastal (ELGR, 298) viidi kihelkonnakirik üle 10 km põhja poole Kilingi mõisa maale, kus ta praegugi seisab. Vana kiriku vundamendi kivid olevat mõisnik lasknud millalgi 19. sajandi teisel poolel maa seest välja lõhkuda nii et juba esimese Eesti vabariigi ajal oli kirikuasemel näha vaid kiviprügi ja tellisetükke (Nugis 1934, 27). Praeguseks on sealt üle käinud ka nõukogudeaegne maaparandus. Suure tõenäosusega asus kiriku juures ka kalmistu, mille kohta lähemad teated küll puuduvad. Kiriku ja Kalmude mäe (nr 19) vahelisi suhteid on eespool juba lahatud. Kirikaed tekkis ka uue kiriku juurde ning püsis seal 1773. aastani (*ibid.*), mil keelati kirikaedadesse matmine.

Kabelite näol on tegemist tõenäoliselt katolikuajast pärinevate väikeste ehitiste või muude rajatistega, mis rajati külakalmetele või veidi eemale (Valk 2001, 24). Piirkonnast on

teateid 6 kabelikoha kohta, Häädemeestel, Kikeperas, Reinses, Tahkurannas, Taustes ja Veeliksel (vt lisa II, kaart 2). Kindlalt lokaliseeritavad on neist vaid Häädemeeste (nr 86) ja Reinse (nr 88), mis on mõlemad seotud ka kalmistutega – Häädemeeste Suurküla kalme asub kabelikohast paarikümne meetri kaugusel, Reinse kabel paikneski kalmistul, mida kutsuti Kirikumäeks. Häädemeeste Margareeta puust kabeli (*St. Margarethen-Kapelle*) kohta on teateid 17. sajandi keskpaigast, mil see oli Saarde kiriku filiaal (ELGR, 304–305). 1776. aastal eraldati kabel Saarest ning ühendati Tori kihelkonnaga (*ibid.*). Tahkuranna kirik (nr 89) on olnud olemas vähemalt 1613. aastal, kuid selle täpne asukoht pole teada – võimalik, et see asus Tahkuranna mõisa häärberi koha peal (Pärnumaa, 335). Tõenäoliselt paiknes kiriku ümber ka kalmistu, mille kohta muud teated küll puuduvad. 1695. aastal ehitati uus kirik peaaegu tema praegusele asupaigale Võistes, mille ümber või lähedal paiknes arvatavasti samuti kalmistu. Sellele viitab ka üks kalmeteade (nr 70). Võimalik, et tegu on sama kalmega, kust on väidetavalt leitud kolmest traadist punutud käevõru (nr 189). Tauste kirik (nr 90) võib samuti olla seotud Tauste kalmega (nr 61), kuid kuna kiriku täpne asukoht ja isegi olemasolu on teadmata, jääb see vaid oletuseks. Veelikse (nr 91) ja Kikepera (nr 87) kabelite puhul pole päris selge, kas tegemist on lihtsalt küla jaoks püstitatud pühakodadega või seostuvad nendega samuti kalmistud. Veelikse kabel asunud mõisa elumaja ligidal (Jung 1898, 49 (50)). Lähim, Mikunõmme kalme (nr 45) jääb omaaegsest mõisasüdamest umbes kilomeetri kaugusele. Kikepera kabel asub kirjelduste järgi Väikseküla kalmistust (nr 84) vähemalt 1,5 km kaugusel. Samas võis mõlema kabeli juures olla eraldi kalmistu, mis teadetes ei kajastu. Ähmane teade kalmel asunud kirikust on veel Küti Kase kalmistu (nr 36) kohta. Reinse kabeli kohta on säilinud pärimus ohverdamise kohta Tõnisepäeval. Laudadest kabelis ohverdati kivile/altarilauale, mida kutsuti Moosese käsulauaks. Kui kabel hävis, ohverdati kivi peale edasi. Jääb selgusetuks, kas see „altarilaud” on lihtsalt osa kabeli inventarist või omas kivi eraldiseisvat, kabelist sõltumatut pühadust. Lõuna-Eesti pärimuses ei ole siiski kabelid ja looduslikud ohverdamiskohad (puud, kivid, allikad jms) üldiselt omavahel seotud (Valk 2001, 25). Uuritavast piirkonnast on teada kolm objekti, mis on seotud Tõnise austamisega (nr 91 kivi Tõnise vakk, nr 117 Tõnnuvakk, Reinse kabel nr 219). Tõnis/ Tõnn on rahvauskumuslik vaste püha Antoniusele ning talt paluti abi karjale (eriti sigadele), viljale, pere tervisele ja heaolule, ohverdades vakka või loodusobjektide juures liha, villa, uudset ja muud sellist (Paulson, 1997, 122–123). Tõnisekultuses on nähtud vanade paganlike elementide jätkumist kristlikus kuues (Ränk, 1949, 188). Kabelite paiknemises erilisi seaduspärasusi välja tuua ei saa. Kaks neist asuvad suurematest keskustest eemal (nr 87 Kikepera, 88 Reinse), väikestes küldes või üksikute talude juures. Ülejäänud aga paiknevad suuremates keskustes või küldes, kuigi

Tauste puhul jääb see küsimus lahtiseks, kas kabeli eksisteerimise ajal oli seal juures küla või üksiktalud.

2.4 Looduslikud pühapaigad

Kokku on teateid 28 püha või võimaliku pühadusega paiga ja üksikobjekti kohta. Kuigi neid ei ole enamasti võimalik dateerida, annavad pühad kohad, puud, allikad ja kivid tunnistust vanade, võimalik et muinasaega ulatuvate traditsioonide jätkumisest ka hilisematel perioodidel.

Pühaks peetud kivide kohta on kaheksa teadet. Kaitse all on kive kaks (nr 94, 95). Samas on just nende objektide kohta õige vähe infot. Kolmearakse talu õues asuv ohvrikivi (nr 94) kohta pole ühtegi teadet ning ka Muinsuskaitstes ei teata, miks kivi kaitse all on¹¹. Talu on rajatud 19. sajandi algul üksikuna metsa sisse (TÜ KHRO F 51, s 58, 112), lähimast suurest külast, Ristiküllast, umbes 2 km kaugusele. Kulu veski juures asuva ohvrikivi (nr 95) kohta pole samuti teateid ohverdamisest, kuid peremees ei olevat lasknud kivi lõhkuda (Indreko 1923, 81), mis võib tõepoolest viidata kivi kunagisele pühadusele. Lähedusest leitud mündid, luud ja mõõga tükid on tõenäoliselt seotud hoopis kalmega (nr 30).

Ohverdamise pärimust on otseselt säilinud kolme kivi kohta (nr 96 Lauri talu; 97 Pihlakse talu; 99 Tõrva talu maal). Teadetest tuleb välja, et ohverdati osa aastasaagist (uudset) ja liha. Mainitakse ka põletamist ohverdamise käigus. Samuti tuleb välja, et ohver on puutumatu ja selle rikkujat tabab karistus. Kivide juurest on leitud ka münte ja muid esemeid (nr 93 Jutuse talu; 95 Kulu veski; 99 Tõrva talu maal) mida tõenäoliselt samuti ohverdati. Tõrva talu kivi (nr 99) juurest saadud münt on dateeritav 16.–17. sajandisse (Sigismund III). Ühte kivi, nimelt Ema kivi, on peetud ravikiviks (nr 92). Kolmele kivile on antud nimed: Ema kivi (nr 92), Uku kivi (nr 93) ja Tõnise vakk (nr 97). Uku kivi terminit näib Jung kasutavat ohvrikivi sünonüümina (Jung 1898, 53) ja see ei pruugi olla rahvaomane nimetus.

Muu pärimusega seotud kive on viis, nende hulgas kolm jäljekivi (nr 101 Kaskealuse talu; 103 Puumõisa talu; 104 Ärna talu maal). Teistest räägitakse ühel juhul, et inimesed vedasid kivi teisale (nr 102 Longi soos), teisel juhul et kivi peal olevat nõiad koosolekuid pidanud (nr 100). Viimast kivi nimetatakse Isa kiviks ja ta moodustab nime tõttu omamoodi paari Ema kiviga, samuti olevat nad asunud suhteliselt lähestikku. Ka need kivid võisid omada mingit pühadust. Jäljekividega pole Eestis süvitsi tegeletud, kuid mitmel pool mujal on neid

---

¹¹ Siin ja edaspidi autorile Pärnumaa vaneminspektor Nele Rent.

pühaks peetud¹². Samuti on Jung pidanud ohvrikiviks teisale veetud kivi (Jung 1898, 54 (59)) ning ka nõidade pärimus viitab objekti erilisusele.

Kindlasti pühaks peetud mägesid on piirkonnas teada vaid üks – Töotusemäeks või Kantsimäeks nimetatud suur ja järskude nõlvadega luide Rannametsas (nr 105). Jung on mäge pidanud linnamäeks, kuigi ta seda kindlalt ei ole. Anton Suurkask olevat kaevamistel leidnud mäelt münte, mida sinna tõenäoliselt ohverdati, telliskivide tükke ja sütt. Süsi võib olla seotud mäel teostatud rituaalide või ka lihtsalt kunagiste metsapõlengutega. Tellisetükke võiks seletada seal kunagi asunud hoonega. Kas mäel oli kunagi kabel ning millal ja mida seal peale müntide võidi veel ohverdada, jääb tõenäoliselt alatiseks saladuseks, kuna mägi on mustade arheoloogide poolt täielikult, 10 sentimeetriste korraste kaupa metalliotsijatega üle käidud ja läbi kaevatud¹³. Mäe nimi – Töotusemägi – võib olla seotud igivana arusaamaga töotusest kui ohvriepingust (Loorits 1932, 240). Emandamägi (nr 106) on üpris mitmetahulise pärimusega. Kaitse all on see ohvrikohana, pärimuse järgi võiks teda ka pelgupaigaks pidada. Huvitav on teade mäe kõrval paiknenud terav-ovaalsest kiviringist, mille sees süsi ja tuhk (Indreko 1923, 110). Väärriks lähemat uurimist, millega täpselt on tegu. Reomäe (nr 107) puhul võib tegemist olla omaaegse pühaks peetud kohaga. Tõenäoliselt on tegemist enamasti Saaremaal ning ka Põhja-Eestis levinud reo- ehk rihupaigaga, kust ei tohtinud muidu mööda minna, kui tuli sinna midagi visata või teostada teatud toiminguid; reomäed moodustavad omaette pühapaikade rühma (Kaasik 2007, 40–41).

Üksikult paiknevaid pühasid puid piirkonnast teada otseselt ei olegi. Vaid ühe männiga seoses (nr 108) räägitakse Karl XII-st, kes olevat puu istutanud ja ühe jalaka puhul on Indreko oletanud, et seda on tema vanuse tõttu peetud pühaks (nr 109).

Nelja allika puhul võib täheldada teatud pühadust või pärimussidusust. Kaks neist (nr 111 Kargoja talu maal; 112 Kärsumäe) on olnud raviva toimega, Loodejõe allikate vett on hoitud kodus halbade vaimude vastu (nr 113). Üks, Allikukivi allikas (nr 110) olevat tekkinud, kui pulmamaja maa alla vajus ning siis voolas seal viina välja.

Piirkonnas võib leida kohti, mida võiks nimetada pühadeks kompleksideks (mitu pühaks peetavat objekti asuvad koos). Selline asub näiteks Uuluta talu juures (nr 118), kus paiknesid koos kivi (praegu muinsuskaitse all), ohvriaed (sisse pandi uudset, sisse ei tohtinud minna) ja puu, mille otsas rippusid kotid, kuhu pandi samuti osa uudsest. Siiski pole päris selge, kas neisse ohverdati samal ajavahemikul või kandus pühadus aja jooksul ühelt asjalt teisele. Igaüks neist (puu, kivi, aed) võis omada ka erinevat tähendust ning täita erinevaid ülesandeid, kui nad

---

¹² Suuliselt autorile Heiki Valk (TÜ arheoloogia kabinet).

¹³ Suuliselt autorile Heiki Valk (TÜ arheoloogia kabinet).

ka üheaegselt kasutuses olid. Vana-Järve talu põllul oli koos püha tamm ja ohvriahervars (nr 119), mille pealt leiti münte. Puude otsa riputatud ohvrikotid (nr 115) on olnud ka Peedu talu maal igas ilmakaares, et õnnetust eemal hoida.

Leidub ka kohti, mida peeti pühadeks ja mille täpsemat iseloomu on raske selgitada. Selline on näiteks Toome linna ase (nr 117), mis on kaitse all ohverdamiskohana. Siiski seostuvad ohverdamisteated rohkem mäe läheduses olnud kiviga (nr 99), mäge ise peetakse pigem linnamäeks (nr 144). Ainuke teade mäe pühaks pidamisest on saadud J. P. Sögeli käest ning see ei tekita oma pateetilise väljenduse tõttu eriti usaldust. Kalita mäe lähedal olnud püha hiis (nr 114), mis võib seostuda ka kalmistuga (nr 23).

Pühaks peetavaid kive on piirkonnas üpris palju (8), samas kui kindlad pühapuud pea puuduvad. Samas on näiteks naaberkihelkonnast Hallistest arheoloogilise kohainfo andmebaasi kantud 7 püha puud. Uurimispiirkonna pärimuses esinevad puude otsas ripuvad nõiakotid ja Tõnise austamine tunduvad olevat üpris arhailised nähtused. Küllap mängib oma osa selles ka piirkonna suhteline eraldatus – perifeeriatel püsivad vanad asjad enamasti kauem. Ohverdamise puhul näivad populaarseimaks kaubaks olevat toiduained, eriti uudne (liha, vili, vill jms) (nr 90, 91, 116, 117, 119), kuid on juttu ka müntidest (93, 99, 119, 120) ja ühel juhul ehetest (nr 93). Haiguse puhul on enamasti abi saadud allikalt (nr 112, 113), ühel juhul kivilt (nr 86).

2.5 Pärimuslikud teed ja sooteed

Piirkonnas on märkimisväärselt palju teateid teede kohta – 17 (vt lisa II, kaart 4). Kolm teelõiku (nr 127 Tõllas, 128 Tõrva talu ligidal, 131 Veeliksel) on ka kaitse alla võetud. Veelikses asuva sõjatee (nr 131) puhul ei ole küll teada, miks ta kaitse all on. Suurele osale teedest on rahvapärinus andnud nimed. Enim on levinud Rootsi (nr 127, 128, 129) või sõjatee nimetus (nr 127, 131, 132, 133, 134, 135). Suitsu küla läbiv sõjatee (nr 134) võib Jungi arvates minna kokku Halliste kihelkonda jääva Meistri kuninga teega (Jung 1898, 53). Kuninga tee (nr 123) seostub samuti sõjapärimusega – sõja ajal olnud teel veri hobuse kapjadeni. Ühte teed nimetatakse ka kirikuteeks (nr 122), mis viis Veelikse kabeli juurde. Orjateed (nr 124) mööda olevat teolised Jäärja mõisas teol käinud. Vaid üks teedest, Tõlla sootee (nr 127), on dateeritud (1332. aasta; Lavi 1987). Sooga ei ole neist teedest seotud kaheksa (nr 123, 124, 128, 129, 130, 131, 132, 134), ülejäänud läbivad suuremal või vähemal määral soid või märgi alasid. Teede täpsemat kulgu ja iseloomu vaadatakse lähemalt kolmandas peatükis.

2.6 Pelgupaigad ja oletatavad linnusekohad

Uuritavas piirkonnas on neli kohta, mida rahvapärinus või ka arheoloogid on pidanud linnamägedeks. Kapellaks nimetatud koht Kablis Kivimurru seljakul (nr 139) kujutab endast kõrgemat kohta ojasängi kaldal ning ei anna linnuse mõõtu mitte kuidagi välja¹⁴. Hilises sissekaeves oli 2006. aastal näha vaid täiesti looduslikku pinnast. Paigas, kus peaksid teate järgi olema kivivared, on praegu vaid maaparandusjärgne suur kivihunnik. Toponüümi järgi (*capella* – lad. k. kabel, ka vaimulikkond, emakits ja Kapella täht; tõenäoliselt tuleneb sellest ka paiga tänapäevane nimi Kabli) võiks Kablis oletada kabelikohta, mille kohta kahjuks muud teated puuduvad. Kivikupitsa mägi (nr 141) on samuti kivikülviga kaetud looduslik seljandik metsa sees. Kõrgemat mäge (nr 142) Sookuninga talu lähedal on linnamäeks esitsa pidanud ka Erik Laid, kuid hiljem väitest siiski loobunud (Laid 1923, 83; Laid 1933, 4, 16). Toome või Tõrva linn (nr 144) esineb rahvapärinuses eelkõige linnamäena, kuigi juba Jung selles kahtles (1898, 51 (54)). Mägi oma kujult linnamäeks ei sobi, olles järsk vaid ühelt küljelt. Linnamäeks on peetud ka Tootusemäge Häädemeeste kihelkonnas, kuid lähemalt on seda käsitletud pühamäena (nr 105).

Pelgus käimise pärimust on säilinud kahe paiga kohta. Neist üks on sellena ka kaitse all – Karumõllu mägi (nr 140) asub sügavas metsas, lähimatest metsataludest üle kilomeetri kaugusel. Ühesõnaga, asend on pelgupaigaks sobilik. Saksakambri mäe (nr 143) kohta on pärimus pisut eriskummaline – pelgus olevat olnud just sakslased ja mitte eestlased.

Uuritavast piirkonnast ei ole teada ühtegi linnamäge. Esiteks ei olnud inimressursid piisavad – muinasaegne asustustihedus oli liialt hõre. Seega võis puududa linnuste kui võimukeskuste jaoks nii inimbaas kui vajadus. Samas on soode- ja metsaderikkal maal lihtsam varjuda neisse, kui hakata ehitama ja korras pidama linnust. Piirkonnas võiks eeldada palju rohkem pelgupaiku, kui juuresolevast nimekirjast välja tuleb. Mis ajast teadaolevad pelgupaigad pärinevad, pole samuti selge. Pärimuse säilimise koha pealt on tõenäolisem periood Põhjasõda, kuigi pelgupaiku võidi kasutada regulaarselt ka väga pika aja vältel (Laid 1925, 52). Ka linnusepärimusega kohad võivad tegelikult kujutada endast pelgupaiku (Tõnisson, 1972, 172). Samuti pole võimatu, et mõned tänapäevased talud või külad on alguse saanud pelgupaigast (*op.cit.* 170–171), eriti kõrvalistes ja raskesti ligipääsetavates kohtades, näiteks Kikeperas (Pärnumaa, 506).

---

¹⁴ Kohalik teejuht Tiit Merenäkk ei tundunud olevat küll täiesti veendunud, et koht, mida ta näitab, on kindlalt Kivimurru seljak.

2.7 Aarde- ja juhuleiud

Aardeleiud

Aardeleidude kohta on uuritavast piirkonnast saadud 23 teadet. Neist on võimalik dateerida, kasvõi ligikaudselt, 15. Kaardile ei kantud kahte, kuna leiukohta polnud võimalik lokaliseerida (vt lisa II, kaart 5).

16. sajandisse võiks dateerida 10 aaret. Kolm neist on saadud rannikuäärsest vööndist – üks Kablist (nr 147), üks Karjamaa talu maalt Arumetsast Häädemeeste lähedalt (nr 149) ja üks veel kusagilt Häädemeeste kihelkonnast (nr 146), kuid täpsem leiukoht on teadmata. Ristikülalt on saadud kaks selle perioodi aaret – Metste (nr 157) ja Ulli talu (nr 166) maadelt. Veel kaks aaret on leitud Kilingi-Nõmmest kirde pool, Küti Kase (nr 153) ja Riisemanni (nr 163) talu maalt. Ülejäänud 16. sajandi aardeleidudest koonduvad Saarde kihelkonna lõunaossa ja on leitud Veelikse külast, Mikunõmme (nr 158), Orjamaa (nr 160) ja Sillaotsa (nr 165) talude juurest. Suurem osa 16. sajandi aardeid paigutub tõenäoliselt sajandi keskpaika ja teise poolde, olles seotud Liivi sõja sündmustega. Üksik aare Muraka talu maalt Häädemeeste lähedal pärineb 17. sajandi alguse sõdade perioodist (nr 159). Samuti leidub mitmeid aardeid, mille tpq jääb 17. sajandi lõppu – 18. sajandi algusesse – Kupitsa-Mahlmanni aare Tahkurannast (nr 150), Kurgoja aare Saarde külast (nr 151), Leina küla aare (nr 154) ja Metsa-Tõrssepa talu maadelt leitud aare (nr 156). Need aarded annavad tunnistust Põhjasõja rahututest aegadest.

Veel on 8 aaret, mida pole võimalik dateerida. Suurem osa neist on leitud mereäärsest piirkonnast – Brondi ja Vanatoa talude vahelt Iklas (nr 145), Linnu talust Kablis (nr 155), Raiesma talust Penu külas (nr 162) ja Rotniku talust Jaagupis (nr 164). Üks leiukohtadest paikneb ka väga kõrvalises kohas, Kikeperas (nr 152). Ülejäänud aaretest on üks leitud Kalitalt (nr 148) ja teine Voltveti mõisa pargist vana puu õõnsusest (nr 167).

Kui vaadelda aardeleidude paiknemist maastikul, torkab silma nende koondumine teede äärde, näiteks piki mereranda, Ristikülas ning Kilingi-Nõmme–Kõpu tee ääres. See võib olla tingitud asjaolust, et sõjaväed ja rüüstesalgad liikusid ikka mööda olemasolevaid teid. Saarde lõunapoolse osa, kuhu samuti märkimisväärne osa aardeid koondub, ning ranniku raske rüüstamise kohta Vene vägede poolt Liivi sõja ajal annab oma kroonikas teadust ka Renner (1876, 321, 325, 372).

Juhuleiud

Juhuleidudest pööratakse suuremat tähelepanu neile, mida on võimalik dateerida ning mis seetõttu annavad infot piirkonna asustamise aja kohta.

Kiviesemeid, mis kuuluvad kindlalt kiviaega, on uuritavast piirkonnast leitud neljast kohast, lisaks üks pisut kahtlasem teade. Muuseumidesse on jõudnud 3 kivikirvest (nr 169 Orajõe vallast, 170 Talilt, 171 Ristikülast) ja 1 kivitalb (nr 172 Kanaküla alalt). Lisaks on veel pisut ebamäärasem teade 2 kivikirve, 2 käsikivi ja jahvekivi leiust Lodja külas (nr 168), kust olevat tulnud kivivarest ka luid välja. Kahjuks on kõik need kivikirved vaid juhuleiud ning ühtegi kiviaegset asulakohta piirkonnast veel leitud ei ole.

Keraamika leiukohti¹⁵ on uurimisalal 8. Võimalik, et osa neist on tegelikult asulakohad, mis jäid kättesaamatuks (paiknesid kündmata põldudel, jäid tiheda hoonestatuse alla) või millest leiti vaid ääreala. Muinasaega võib dateeruda keraamika, mis on leitud Jäärjast (nr 174). Nepste keraamika (nr 178) pärineb 13. sajandist. Keskaega saab dateerida Kalitalt (nr 175) ja Leipste Nõmmelt (nr 176) saadud savinõukillud. Rootsi aega või hilisemaks dateeruvad Muhu (nr 177), Sookuninga (nr 180) ja Voltveti (nr 181) leiud.

Mündileide on nimekirjas ära toodud 5. Kindlasti on münste leitud rohkem, kuid teated neist pole andmebaasi jõudnud. Samuti jäeti käesoleva töö juhuleidude nimekirjast välja enamik muuseumisse mittejõudnud 18. sajandi münditeadetest. Ebatavaline leid on Treimanist saadud Rooma münt keiser Octavianus Augustuse ajast (27. eKr – 14 pKr) (nr 184). Kuna leid on kadunud ja piirkonnas pole teada ühtegi rooma rauaaja muistist, on I. Leimus ja V. Lõugas seadnud leiu autentsuse kahtluse alla (Leimus 1976, 7). Küllap saab küsimusele vastuse anda vaid leikoha ümbruse korralik inspekterimine. Kaks leidu dateeruvad 17. sajandisse (nr 182 Väiksekülast, 185 Jaan Leinassaare talu põllult) ja üks 18. sajandisse (nr 186 Saarde kihelkonnast).

Ehete kohta on leiuteateid 8. Täpsemalt dateeritavad on vaid 2 käevõru. Üks neist on leitud Võistest (nr 189), oletatavast maahaudkalmest, mida metalliotsijatega mustad arheoloogid pidid käima regulaarselt rüüstamas (Kriiska 2000, 3–4). Kahjuks ei ole õnnestunud seni kalmekohta lokaliseerida. Käevõru dateeringuks võib anda 12. saj II pool – 13. saj lõpp (Selirand 1974, 170). Seega võib Võistes väidetavalt asuva kalmistu algus ulatuda muinasaega. Teine käevõru (nr 190) on leitud Uue-Viira talu heinamaalt, teate järgi märjavõitu kohast, mis kalmeks ei sobi. Kui tegemist ei ole matusepaigaga, võib oletada, et ese on juhuslikult kaotatud. Samas ei saa välistada ka ohverdamist allikasse või muusse veekogusse. Eesti

---

¹⁵ Keraamikat dateerisid Andres Tvauri ja Heiki Valk (TÜ arheoloogia kabinet).

külakalmete materjali põhjal olid taolised käevõrud kasutusel 13.sajandist – 15. saj keskpaigani (Valk 2001, 53).

Raudesemete juhuleidudest (21 leiukohta) moodustavad valdava enamuse relvad (vt lisa V). Teadete järgi on leitud 8 mõõka, 5 odaotsa, 1 pöueoda, 3 noolt ja 10 kirvest (võivad olla nii relvad kui tööriistad). Osa teadetest on siiski üpris ebamäärased ja võivad kuuluda ka rahvaloomingu valdkonda. Vaieldamatult on kõige vanem leidudest Kilingi-Nõmme lähedal asuva Tõrva talu ligidalt saadud rauast putkkirves (nr 213), mis dateerub rooma/ keskmisses rauaaega¹⁶. Tähelepanuväärne on leid seetõttu, et lähikonnast pole leitud ühtegi samast ajajärgust pärinevat muistist või juhuleidu. Ühe odaotsa (nr 210) puhul on võimalik pärinemine muinasajast. Kaks kirvest (nr 197, 198) võib dateerida 13.–14. sajandisse. Arvukatest mõõgaleidudest on vaid üks jõudnud muuseumi (nr 202). Mati Mandel on mõõga paigutanud A. Kirpitsnikovi tüpologia järgi tinglikult IV tüüpi, dateerides selle teistest pisut hilisemaks, 13. sajandisse (1991, 108–109, 121).

Ülejäänud juhuleidud ei anna võimalust end dateerida ja jäävad seega lähemast käsitlemisest välja.

2.8 Muud muistised

Uuritava piirkonnas mahtus muude muististe alla üks kivist, üks laevavrakk ja viis lahingukohta.

Tihemetsa alevikus, Kärša talu maal asunud kivist (nr 220) on kadunud ning jääb teadmata, kas see paiknes kalmistul või mitte. Rannametsas nn Suure laeva käärus peituva laevavraki (nr 221) olemasolus on vähemalt kohalikud inimesed raudkindlalt veendunud. Samas on Suure laeva käärus asukoht mõneti ebaselge ning kohalikud ise näitavad selle nime all mitut paika. Kuni ei saa lokaliseerida leiukohta, on ka väga raske teadet tõestada või ümber lükata. Lahingupaikadest on üks kaitse alla võetud (nr 222), kuigi tegemist on objektiga, millega ei seostu mingit sõjapärimitust ning ka Muinsuskaitseametil pole aimu, miks koht sellena kaitse all on. Ülejäänud kahte paika (nr 225 Marina külas, 226 Uuemaa külas) peetakse lahinguväljadeks neist saadud arvukate relvadeidude põhjal. Ühe kohta neist (nr 226) räägitakse, et lahing toimunud Vene ja Rootsi vägede vahel. Kuna lahingupaikadest on leitud ka luid, pole võimatu, et nendega kaasnevad matused või et tegelikult ongi tegemist kalmistutega. Veel kaks lahingukohta asuvad Häädemeeste kihelkonnas – Varsalohk ja

---

¹⁶ Siin ja edaspidi relvaid dateerinud Ain Mäesalu (TÜ arheoloogia õppetool), kui pole märgitud teisiti.

Varsamägi (nr 223, 224) – kuid võimalik, et tegelikult on tegemist sama paigaga, millele on antud erinevaid nimetusi. Mis ajast lahingukohad pärinevad, on raske öelda, samuti ei saa neid siduda ühegi kindla lahinguga. Pole võimatu, et tegemist on vaid rahvaloominguga.

3. Territoriaalsed üksused ja suhtlusvõrgustik

Järgnevalt püütakse määratleda uurimispiirkonnas leiduvaid territoriaalseid üksuseid ning nende keskusi. Samuti vaadeldakse võimalikke ühendusteid nii uurimispiirkonna sees eri üksuste vahel, kui neid, mis piirkonda teiste keskustega liidavad.

3.1 Asustus ja asustuspiirkonnad Eesti edelanurgas

Käesolevas alapeatükis käsitletakse uuritava piirkonna asustuse iseloomu ja asustusmudeleid ajas ja ruumis. Maastiku ja asustuse levimist võimaldavate loodusolude põhjal võib vaatluspiirkonna jagada kolmeks alavaldkonnaks: Sakala kõrgustiku lääneosaks, Liivi lahe rannikuks ning nende kahe piirkonna vaheliseks vahealaks. (vt Lisa III, kaart 1)

3.1.1 Sakala kõrgustiku lääneosa

Paikkond jääb Sakala kõrgustiku lääneserva, Metsepole madaliku ja osaliselt Liivi lahe rannikumadaliku alale (vt Arold 2005), vanemates käsitlustes on seda loetud tervenisti Sakala kõrgustiku lääneosa alla (Pärnumaa, 480; Varep 1981, 53), millise terminiga seda siin ka kokkuvõtlikult nimetatakse. Tinglikult on käsitletava ala läänepiir tõmmatud Tõitoja–Teaste teega paralleelselt, sellest veidi lääne poole. Kaasa on arvatud ka Reiu jõe ääres paikneva asustusala kaudu selle piirkonnaga seotud Ristiküla. Ajalooliselt asuvad kirjeldatud alal Jäärja (Saarahof), Pati (Pattenhof), Kilingi (Kurkund), Kärsu (Kersel) ja Tihemetsa (Tignitz, Voltveti) mõisad. Jäärja mõisast on hiljem eraldunud Tali (Freyhof) ja Kilingi mõisast Laiksaare mõis.

Muinsaege asustuse kohta kõnealuses piirkonnas andmed pea puuduvad. Kindlalt ei kuulu sellesse perioodi ükski asulakoht ega kalmistu, saadud on vaid üks ebakindel juhuleid Tõrva talu lähedalt – putkkirves. Varasemad uurijad on pidanud Lõuna-Pärnumaad muinasajal tühjaks või väga hõredalt asustatuks (Moora 1926, 65; Pärnumaa, 167; Nugis 1934, 18; EA, 149; Tõnisson 1977, 663; Jaanits 1977, 771). Samas võiks leitud putkkirves pärineda kalmest, kuna lihtsalt maapinnale kaotatud raudesemel on väga vähe lootust säilida nii pikka aega¹⁷, kui see just ei satu alahoidumiseks sobivasse niiskesse keskkonda. Küsimust aitaks selgitada põhjalikum kirve leiukoha ümbruse inspekteerimine. Lootust annab asjaolu, et läheduses,

---

¹⁷ Suuliselt autorile Mati Mandel (Eesti Ajaloomuuseum).

leiukohast nii kirde kui lõuna pool, paiknevad mitmed võimaliku muinasaegse algusajaga asulakohad. Need asetsevad suhteliselt lähestikku, tee ääres. Samas pole võimalik määrata, kas tegemist oli ühe-kahetaluliste üksuste või suuremate küladega. Asjaolu, et asulakohad paiknevad kõik tee ääres reas, võib olla tingitud ka sellest, et inspeksioon, mil suurem osa neist avastati, kulges samuti mööda suurt teed. Võimaliku muinasaegse päritoluga keraamikat on leitud veel Taustes ja Jäärjas, sealtsamast või lähedusest on saadud ka 13. sajandisse ulatuvaid savinõukilde Seega võib praegu teadaoleva arheoloogilise materjali põhjal öelda, et uurimiselal võis juba muinasaja lõpul olla asustust kolmes piirkonnas: praegusest Kilingi-Nõmmest kirde pool Väljaküla ja Käršu külade kandis (3 asulakohta, 1 juhuleid), Taustes (asulakoht ja kalmistu) ja Jäärjas (keraamikaleid).

13. sajandil suurenevad olemasolevatest üksustest Tauste ja Väljaküla–Käršu. Tauste piirkonna alla võiks lugeda kogu Nepstest Teasteni tee ääres ja läheduses paikneva asustuse. Väljaküla–Käršu üksusele lisandub keskaja alguses veel üks asulakoht ning kalme ning mõnevõrra ebakindlamalt ka Saarde küla asulakoht. Jäärjasse tekib kindel asula ning kalmistu. Teistest eemal, üsna üksikuna, paikneb Marina asulakoht.

Keskaja jooksul laieneb Väljaküla–Käršu asustuspiirkond veelgi lõuna poole, Patisse. Marinale lisandub asustus lõuna ja kagu pool, Talil ja Veeliksel. Seega võib keskajal arheoloogiliste muististe põhjal eraldada nelja asustuspiirkonda: Väljaküla–Käršu, Tauste, Marina–Veelikse ja teistest väiksem Jäärja. Kirjalike allikate põhjal võib viiendana lisada veel Ristiküla. Mõnevõrra ebakindlaks jääb Kalita kuuluvus (kalmistu, keraamika juhuleiud). Kas see jäi pigem Väljaküla–Käršu või Marina–Veelikse sfääri? Räägu asulakoht kihelkonna idapiiril kuulub tõenäoliselt pigem Halliste kihelkonna alale jääva asustuspiirkonna koosseisu ning samuti võib olla Tõlla sooteega. Üksiku ja eraldatuna paiknevad kabel ja kalme Reinses ning pärimuslik Kikepera kabel. Tõenäoliselt on tegemist väikeste eraldatud asustusaarekestega.

Kahjuks pole keskaja kohta säilinud materjale, mis annaksid lähemat teavet asustuse iseloomu kohta. Nugise andmetel olnud Saardes ordu ajal ühe vakuse suuruseks 50 adramaad ja ühes külas kuni 10 talu. On tõenäoline, et keskajal elati nii külades, mille olemasolu 1560. aastal mainitakse, kui ka üksiktaludes, mida vähemalt 17. sajandil arvukalt leidub. Renneri teadete järgi 1560. aastal mahapõletatud paikade kohta ei saa alati aru, kas mõeldud on küla või üksiktalu. Stackelberg nimetab neid küladeks, kuid samastab enamasti oma kaasaegsete hajataludega (*Gesinde*) (1926, 166). Johansen leidis Ruhja ja Härgmäe maaraamatute põhjal, et keskajal üpris tihedalt küladega asustatud piirkond sai venelaste rüüsteretke ja hilisemate sõdade käigus nii raskelt kannatada, et toimus tugev nihe asustusmusteris ning tema kaasajalgi

olid seal valdavad ainult üksiktalud (1937, 53). Võimalik, et sama on juhtunud ka Saarde kihelkonnas. 1562. aastal on Jäärja mõisal olnud 287 adratalunikku (66 adramaaga), 79 üksjalga ja peale selle vabadikud (Ligi 1961, 351, viide 268). Samas pole teada, kas need arvud käivad konkreetset selle aasta kohta, või kajastavad rüüstamiseelset olukorda. Antud arvud näivad kahtlaselt suured, arvestades, et 1624. aastal oli mõisal vaid 13 talupoega (Das Pernauer 1967, 66).

Poolaaegset asustust on iseloomustatud Luuka vardjaskonnas (hilisem Saarde vakus/Kilingi mõis) järgmiselt: seal on väga palju metsa ja metsloomi, mida talupojad, keda on nimetatud saatüreiks, ohtralt hävitavad ning puid jõgesid mööda Pärnusse parvetavad (EAL, 169). Talupojad elavad ühekaupa, kahekaupa, mõnel pool mitmekesi, tegu ei tee ja maksavad kindlaid andameid (*ibid.*). Sealsamas rõhutatakse, et soode ja metsade tõttu ei pääse mõne talupoja juurde ei ratsa, jalgsi ega paadiga ning seetõttu on seda vardjaskonda raske valitseda (*op.cit.*, 170). Selle põhjal võib oletada, et valdav oli hajaasustus. 1601. aastal on *Sardesche wacke's* 13 küla, igas neist 3–10 peret, kuid pea iga küla juurde on märgitud 1–5 üksjalga (*Einfueslinge*) (Die Revision 1967, 119–121), kes tõenäoliselt asusid hajataludes. Ka hilisemast ajast pärit rootsiaegsete kaartide peal on näha (nt EAA F 308, n 2, s 12; F 308, n 2, s162), et küladest eemal paiknevaid talusid on külade külge liidetud või siis hajatalusid üheks külaks loetud (näha küla tähistava numbri juurdelisamisest üksiktaludele) (vt lisa IV, foto 2).

Rootsi – Poola sõja hävitavaid mõjusid võib näha ka revisjonides: 1624. aastal oli *Kurkundische Wacke's* (endine *Sardesche Wacke*) üks hajatalu ja 10 küla (ülejäanud olid loetletud Kerseli mõisa all), enamasti neis vaid 2–3 elanikku, kolmes 1 elanik ja 2 maha jäetud (Das Pernauer 1967, 71–72). Kui Tihemetsa mõisa all oli 1601. aastal 9 küla, igas 2–12 peret (Die Revision 1967, 143–144), siis 1624. aastal on vaid 5 küla ning märgitakse, et kui varem oli igas külas elanud 5–12 peret, siis nüüd vaid 2–6 (Das Pernauer 1967, 59). 1624. aastal oli Käršu all 3 küla, milles elas 1, 2 või 5 peret (*op.cit.*, 77).

Seega võib öelda, et mõlemas asustuspiirkonnas, nii Väljaküla–Käršus kui Taustes, esines nii külasid kui hajatalusid. Sealjuures ei olnud külad vähemalt 17. sajandi algul eriti suured.

Jäärja mõisa all oli 1624. aastal 3 küla, igas 3–9 peret, ning 4 hajatalu (*Gesinde*; kahes neist 2 peret, kahes 1) (Das Pernauer 1967, 66). 1638. aastal oli samuti 3 küla, igas neist 3 peret ning 5 üksiktalu, millest kolmes 2 peret (Die Revision 1969, 75–76). Seega näib, et Jäärja mõisa alal on hajatalusid võrdeliselt rohkem kui näiteks Väljaküla–Käršu piirkonnas. Muljet süvendab seegi, et need on laiali palju suuremal territooriumil. Samas ei ole külaks nimetatud asula ja üksiktalu vahel tihti suurt vahet, kui külas elab 3 ja eraldi talus 2 peret. Vahetult Jäärja

mõisa juurde on märgitud vaid üks hajatalu, seega on Jäärja asustuskeskus muutunud üpris tagasihoidlikuks. Samas on Marina–Veelikse piirkonnas vähemalt kolm küla.

Üldiselt oli piirkonnas hajatalude tähtsus 17. sajandi lõpul suur, kuid see võib olla tingitud asjaolust, et nii maa taasasustamine peale laastamist kui ka metsaste ja soiste alade hõivamine käis paljuski hajatalude kaudu (Liitoja-Tarkiainen 2000, 75, 130).

3.1.2 Rannik

Ranniku all mõeldakse vööndit Häädemeeste kihelkonna alal, merest kuni asustatud ala lõpuni luidetest ida pool. Piirkond jääb Tahkuranna, Häädemeeste ja Orajõe mõisate maale. Seda ala on arvatud varasemates käsitlustes samuti muinasajal asustamata olevat (Moor 1926, 65; Pärnumaa, 167; EA, 149; Tõnisson 1977, 663; Jaanits 1977, 771). Muinasaegne asustus oli piirkonnas siiski tõenäoliselt olemas. Sellele viitab asulakoht Häädemeestel. Samuti on potentsiaalselt muinasaega ulatuv kalmistu Rannametsas, mille juurest on asula veel leidmata, ja otsapidi muinasaega dateeruv juhuleid Võistest. Seega on vähemalt üheks muinasaegseks asustuskeskuseks olnud tõenäoliselt Häädemeeste. Veel on teateid rooma mündi leidmisest Treimanist, kuid see ei pruugi ka tõele vastata.

Omaette küsimuseks Häädemeeste kihelkonnas on liivlaste asuala põhjapiir. Ühe teate järgi on Häädemeeste ümbruses veel peale Põhjasõda liivi päritolu perekondi elanud (Jung 1898, 61 ja seal viidatud kirjandus). Bielensteini koostatud kaartidel on liivlaste muinasmaakonna Metsepole piir ja seega liivlaste asuala serv pandud Orajõe, sealt edasi kirde ja ida poole, lõigates kergelt praegu Eesti alla kuuluvaid alasid ning keerates Mõisaküla kandis Ruhja peale (1892, kaardid II, IV). Hindrik Prantsu koostatud kooliõpikus ulatub Metsepole suisa Rannametsani välja, minnes sealt kaarega Astijärve juurde (1920, kaart). Tõnisson paigutab liivlaste asuala piiri ümber sinna, kuhu Bielensteingi, kuid veidi lõuna ja lääne poole (1997, 105, joonis 1). Evald Tõnissoni arvates moodustas kahe rahvuse vahele loodusliku vaheala metsane vöönd Salatsi jõest põhja pool (1966, 83). Ühes 1259. aasta dokumendis on liivlaste asuala mainimist leidnud. Nimelt tunnistab Papendorpi preester Hindrikus, et ajal, kui ta Soontaganas viibis, nägi, et liivlased tõstsid oma piirid ilma vastupanuta *Orwaguge* (Orajõe) jõeni ja et liivlased nimetavad oma maadeks ala kuni Laddekeristeni (Laigaste nina)¹⁸ (Perlbach 1886, 21–22), mis asub jõest veidi üle kilomeetri põhja pool. Siit võib järeldada, et varem on nende piirid asunud lõuna pool Orajõe, et nad said neid jõeni nihutada. Samas ei selgu, kas nad nimetasid omaks maad Laddekeristeni tollel hetkel

---

¹⁸ Ladina keelest tõlkis Juri Jufkin (TÜ keeleteaduse saksa ja prantsuse keele lektoraat.)

või juba enne piiride liigutamist. Nagu mainitud, kuulusid liivlastega asustatud alad algselt Riia piiskopkonda, kuid loovutati seejärel ordule „*usque remociorem Haynejecken*” (Stackelberg 1926, 151), mis tõenäoliselt on Plüssa (Blusa) jõgi Ikla ja Heinaste vahel, kus jooksis hilisem rahvuspiir (Vaba 1997, 115). Riia peapiiskopkonna valduse ulatus on näha Löwis of Menari koostatud keskaegse Liivimaa kaardil (1908). Seega pidi liivlaste asuala ulatuma sellest jõest põhja poole. Arheoloogilises materjalis liivlaste asuala piir selles paikonnas ei kajastu. Erandiks võivad olla väidetavalt Treimanis asuvad kääpad. Eestlased selles piirkonnas kääpaid ei ehitanud, seega – juhul kui teade kääbastest vastab tõele – peaks olema tegemist liivlaste matmispaigaga. Lähimad liivlaste kääpad jäävad Treimanist üpris kaugemale (Tõnisson 1974, 39). Samas ei saa välistada, et teates on siiski kirjeldatud kääbast ning et neid asub Treimanile lähemal ka Läti poole peal, kuna ala on vähe uuritud.. Samas on teade, nagu juba eespool mainitud, veidi kaheldav. Olemasoleva info põhjal on raske öelda, kas liivlaste asustuse keskpunktiks neil mail oli Treimani, Oraküla (kuhu hiljem rajati mõis) või peidab see end praeguses Metsapoolse külas.

Lähemaid andmeid asustuse iseloomu kohta käsitletavas piirkonnas on alles Rootsi ajast. Näib, et üpris arvukalt olid siin levinud hajatalud (Liitoja-Tarkiainen 2000, 135). 1601. aasta revisjonis mainitakse, et Häädemeestel on 14 majapidamist, kuid külasid ei nimetata (Die Revision 1967, 191). 1638. aastal oli seal vaid 4 talumeest, kes elatusid põhiliselt kalastamisest (Die Revision 1969, 7), tõenäoliselt paikkonna halva põllumaa tõttu (Liitoja-Tarkiainen 2000, 175). Kuna perede arv oli lühikese perioodi ajal niivõrd tugevalt langenud, sai ala Poola–Rootsi sõjas tõenäoliselt tugevasti kannatada. Tahkurannas ja Võistes oli 1624. aasta revisjoni järgi elanud 5 talupoega ja 13 kalurit, kuid jääb selgusetuks, kas nad elasid külades või hajusalt (Das Pernauer 1967, 31). 1638. aastal aga on kirjas juba 5 küla, millest ühes küll elas vaid üks pere, teistes 2 kuni 7 (Die Revision 1969, 39–40). 1684. aasta kaardil (EAA F 308, n 2, s 14) on näha, et asustus koondub rannikul ojade ja jõgede suudmeisse, kus paiknevad suuremad külad. Näiteks on Võistes 33 elamist, Tahkus 12, Häädemeestel 11, lõunapoolsetes rannikukülades 7–8. Külade vahel leidub ka üksikuid või paaris asuvaid majapidamisi. Põllumaid ei ole külade juures märgitud just palju. Enim on neid Tahkurannas, kus paiknevad hea mullaviljakusega maad (Liitoja-Tarkiainen 2000, 114) ning kus on seetõttu saanud tekkida ka suuremad külad, kuigi ka hajatalusid leidub üpris arvukalt (*op.cit.*, 137) (vt lisa IV, foto 1).

Asustuskeskused on rannikuvööndis kindlasti paiknenud Häädemeestel, ka Tahkurannas ja arvatavasti Võistes, Kablis ja Treimanis. Kuna ala on arheoloogiliselt halvasti uuritud, võib arvata, et muinasajast või vähemalt keskajast pärinevaid asulakohti võib rannikult leida veelgi.

3.1.3 Vaheala

Vaheala all mõeldakse siinkohal vööndit eelpoolkäsitletud kahe piirkonna vahel. Selle läänepiir langeb Saarde kihelkonna läänepiiriga üldjoontes kokku, idapoolne piir aga jookseb veidi lääne pool Teaste–Tõitoja teed. Põhjaosas katkestab ala Reiu jõgi oma kallastel paikneva asustusega, kuid vaheala jätkub ja läheb üle Soomaa madalikuks. Maastikuliselt kuulub ala Liivi lahe rannikumadaliku alla. Piirkonnale iseloomulikuks tunnuseks on arheoloogiliste muististe täielik puudumine. Samuti ei ole see ka veel tänapäeval asustatud, mõned üksikud erandid hajatalude näol välja arvata. Seega pole põhjust arvata, et selles vööndis oleks millalgi varem elatud.

3.2 Teed ning nende paiknemisseosed muististega

Uurimispiirkonna teede väljaselgitamiseks kasutatakse rahvaluuleteateid, kirjalikke allikaid ja erinevaid kaardimaterjale.

Iga tee puhul tuleb meeles pidada, et selle tekkimiseks peab olema vajadus, tee peab kuhugi viima (Masonen 1995, 10). Alguses on ilmselt tegemist pigem kulgemissuunaga, mis, kui on põhjust seda tihedalt kasutada, muutub teeks (Hindle 2002, 6). Masoneni järgi peaks tee omama vähemalt ühte neist tunnustest – on alaline, regulaarselt kasutatav ühendus kahe kindla punkti vahel, mida kasutab rohkem kui üks kogukond; on täielikult või osaliselt ehitatud; omab juriidiliselt määratletud staatust, mis reguleerivad tee hooldust ja kasutusõigust (1995, 10). Järgnevalt üritatakse vaadelda, kas ka uurimisala läbivad teed vastavad mõnele nendest kriteeriumitest. Samuti vaadeldakse ühendusteede ja muististe vahelisi seoseid, kuna arheoloogiliste muististe paiknemise põhjal on võimalik teha järeldusi maismaateede vähemalt osalisest olemasolust, nagu on tõestatud Kagu-Eesti puhul (Veldi 2004, 65). Eeldame, et sarnased seosed kehtivad ka kõne all olevas piirkonnas.

Üks kõige olulisem ühendustee uurimisaluses piirkonnas kulgeb mööda mereranda (vt lisa IV, fotod 1 ja 3). Nagu juba eespool mainitud, on selle tee läbimist korduvalt nimetatud, nii otse kui kaudselt, Henriku Liivimaa kroonikas. Kõigil kordadel kasutatakse ladina keeles tee kohta kõige tavalisemat sõna – *via*. See tähendab nii teed, tänavat, teekonda, rännakut, kulgu, käiku, teerada, kui ka juriidilist õigust teatud kohast läbi sõita ja karja ajada. Kahel korral kutsutakse seda otseteeks – *directa via*, *via plana* (*plana* tähendab nii tasane kui otse). Tee mereäärsusele viitavad kaks väljendit – *secus mare* ja *iuxta mare* (*sequor* – järgima, millegi

järgi käima, jälgima; *iuxtium* – kõrval, lähedal, juures, ääres). Sõja ajal kasutati enamasti varasemaid, juba teadaolevaid kaubateid (Einer 1988, 54). Suure sõjaväega minnes pidi olema kindel, et eesolev marsruut on läbitav. Tee olemasolus juba muinasajal ei ole pea keegi kahelnud (Jensen 1933, 6–7; EEA, 402; Einer 1988, 59; Leimus 2003, 54, joonis). Tekib küsimus, miks tee sinna tekkis. Olulisi keskusi, mida see tänapäeval ühendab (Tallinn, Pärnu, Riia), ei olnud linnadena tee tekkimise hetkel veel olemas. Üks oluline argument on see, et Läti poolt pääses Põhja-Eestisse ainult kolme marsruuti pidi – mööda mereranda, Sakalast Viljandi ja Navesti kohal Järvamaale ja Tartu kohalt üle Emajõe – kus looduslikud tingimused seda lubasid (Moora 1926, 40). Vaid kolme ühendustee olemasolu tingis nende kõigi tiheda kasutuse. Põhilised kogukonnad, kes seda teed enne ristiusustamise algust kasutada võisid, olid ühelt poolt liivlased, teiselt poolt läänemaalased Soontaganast ning teistest mereäärsetest kihelkondadest, ning Harju ja Rävalla rahvas. On oletatud, et Soontagana alal oli latgali-liivi hõimudega head suhted (Mäesalu 1978, 60) ning kõnesolev tee on nende vahel kõige otsemaks ühenduseks. Samuti võisid teatud osa mängida ka Pärnu ja Riia, kui omaaegsed oletatavad kauplemissesused (Leimus 1976, 31), kuigi mõlemad olid tõenäoliselt seotud pigem veetranspordiga. Põhiline argument tee tekkimiseks on see, et piki mere äärt jooksev luiteahelik moodustas ümbritseval maastikul ainukese kõrgema ja kergemini läbitava koha, nagu on märkinud ka luideteuurijad (Kose *et.al.* 2003, 93). Häädemeeste kihelkonna mererand on väga mitmekesine – lisaks kergesti läbitavale liivarannale esineb rohkelt kivikülve, roostikke ja väga niiskeid alasid. Ida pool luiteid laiusid jällegi sood ning liigniisked alad. Ka vanem, enne Via Baltica valmimist 1980. aastal, kihelkonda läbinud teemarsruut jooksis mööda luiteahelikku ning on ka tänapäeval suures osas kasutusel. Enamasti jookseb tee mööda luitenõlvu, madalamate luidete piirkonnas ka nende vahel. Kuna liikumiseks sobivaid marsruute on luiteaheliku piirides mitmeid, on tee mitmeid kordi veidi oma kulgu muutnud. Rannametsa jõest põhja pool on metsas veel jälgitavad vähemalt kaks teeaset osas, mida tänapäeval enam liiklemiseks ei kasutata. Hobustega pole hõredas männimetsas raske liikuda, kuid vankrite jaoks kujunesid tõenäoliselt välja juba kindlamad rajad. See aga tõi kaasa uue mure – nimelt on männimetsa alustaimestik väga õrn ning tugevam tallamine lõhub selle ära, siis tuleb aga välja liiv. 19. sajandil ongi Tallinn–Pärnu–Riia postimaantee osaliselt ümber paigutatud marsruudile Tallinn–Pärnu–Kilingi–Mõisaküla–Ruhja–Volmari–Riia (Pärnumaa, 213), kuna mereäärne tee oli liiga liivane. Võimalik, et Rannametsas, kus luiteahelikus on ligi kilomeetri-pikkune katkestus, oli märja koha läbimise hõlbustamiseks teatud kohti pinnase või puitkonstruktsioonidega kindlustatud.

Tee kulgu saab hõlpsalt jälgida ka rootsiaegsetel kaartidel. Tahkuranna mõisast läheb see mööda ning mõisa juurde viib eraldi rada nii suure tee pealt kui ka vahetult mööda mereranda (EAA. F 308, n 2, s 14). Ranniku lähedal kulgeb peatee kuni Salatsi jõe ja mõisani, kus see hargneb mitmeks – väiksem haru läheb edasi vahetult mööda mereäärt, suurem aga rannikust pisut eemal (EAA. F 308, n 2, s 164). Tee ääres paikneb kaks oletatavasti muinasaegse algusajaga kalmistut (nr 15, 69). Võimalik, et neid on kokku isegi kolm, kui Võistest juhuleiuna saadud käevõru (nr 189) on tõesti pärit kalmest. Võimaliku muinasaegse algusega asulakohti on teada vaid üks – Häädemeeste Suurkülas (nr 1). On vägagi võimalik, et tegelikult leidub neid seal veel. Lisaks on tee äärest väidetavalt leitud rooma münt (nr 184) ning seal paiknevad oletatavad kääpad (nr 73). Samas on mõlema objekti olemasolu kaheldav. Pärnust, punktist mida tee arvatavasti läbis, on leitud mitmeid 9.–13. sajandi aardeleide (Leimus 1976, 56–57). Siiski võib neid vast pidada rohkem seotuks Pärnu jõe kui olulise veeteega. Keskaegsete muististega on tee markeeritud vaid Tahkurannas (jääb teest pisut eemale) ja Häädemeestel ning mõlemal juhul on tegu kabelitega. Kindlasti kestsid keskajal edasi ka tõenäoliselt muinasaega ulatuvad kalmed ning asulakohad. Seega võib öelda, et tõenäoliselt juba muinasaja lõpust (kui mitte varem) on tee kulg markeeritud arheoloogiliste muististega.

Teine oluline tee kulgeb Reiuust mööda Reiu jõe kallast Nõmme ja Kärstu kõrtside (tänapäeva Kilingi-Nõmme ümbrus, edaspidi nimetatakse lihtsuse mõttes Nõmmeks) juurde. Esimest korda on teed mainitud 1442. aastal, Preisi (ordu) kirikumeeste visitatsioonireisi teekonna kirjelduses (LUB IX, 578 (846)). Osa sellel teel läbitud punkte olid Ruhja, Jäärja mõis, Ristiküla küla ja Pärnu. Seega võib eeldada, et tee juba tollal eksisteeris. Korra on teest veel juttu Poola–Rootsi sõja ajal 1609. aastal, mil rootslastel õnnestus tee poolakatele metsa maharaiumisega kinni panna (Pärnumaa, 193). Seega pidi tee kõrval vähemalt selle koha peal maastik täiesti läbimatu olema, et sundis Poola väed Pärnusse minnes tegema suure ringi läbi Viljandi ja Läänemaa, nii et teekond võttis 5–6 päeva (*ibid.*). See näitab ilmekalt, et tee oli vajalik otseühenduseks ja kui teda kasutada ei saanud, oldi sunnitud tegema suuri ringe. Nähtavasti oli jõeäärne kõrgem maa ainuke sobilik koht tee tekkimiseks muidu väga soisel ja metsasel maastikul. Muinasaega ulatuvate muististega tee markeeritud ei ole, samuti ei paikne tee läheduses ühtegi kindlalt keskaegset muistist, välja arvatud Pärnu kihelkonna alalt Surjust saadud 14. sajandi aardeleid (Leimus 1976, 38, 73, nr 114). Kuna kirjalike allikate järgi oli Ristiküla olemas juba keskajal, paiknevad tee ääres tõenäoliselt ka keskaegne asulakoht ja kalmistu. Pole mingit alust uskuda, et teed kasutati juba muinasajal. Seevastu keskajal oli ordu see, kellel oli oma valdustes vaja võimalikult otseseid teid. Kõnesolev tee viis vähemalt Rootsi ajal Kilingi mõisast edasi Ruhja ja Karksisse (EAA F 308, n 2, s 3; F 308, n 2, s 6), ühendades

seega ordu olulisemaid linnuseid ja tugipunkte selles piirkonnas. Võimalik, et Nõmmest Karksisse või Mõisaküla kaudu Ruhja viiva teega on seotud ka Suitsumatsi talu lähedal olev Sõjatee (nr 132). Jungi teatel (1898, 48 (44)), on Nõmme ja Pärnu vahel kulgenud Rootsi tee (nr 129). See olevat läinud algul ida pool, siis lääne pool Reiu jõge. Kaartidel aga on näha, et tee jookseb peale Tõitoja järjekindlalt Reiu jõe läänepoolsel kaldal. Tõenäoliselt korraldas tee korrashoiu ordu kuid tee läbimisõiguse kohta andmed puuduvad.

Eelpoolmainitud dokumendi järgi (LUB IX, 578 (846)) saab tõestada veel ühe keskaegse tee olemasolu: Ruhja–Jäärja–Nõmme. 1686. aasta rootsiaegsel kaardil (EAA F 308, n 2, s 3) on otsetee Ruhja ja Jäärja vahel veel selgelt jälgitav, kuid Mellinil¹⁹ pole teed enam märgitud. Rückeril²⁰ on Ruhja poolt tulev tee küll näha, kuid hääbub kusagil Luze talu kandis, Jäärjasse suunduvale teele jõudmata. Verstakaardil juba on tee Jäärja ja Ruhja vahel olemas ning see läheb veel edasi lõuna poole. Kaardimaterjali põhjal võib arvata, et teed mingil ajavahemikul Rootsi aja ja 19. sajandi alguse vahel olemas ei olnud või polnud see aktiivses kasutuses. Jäärjast Nõmme poole kulgeb tee kõrgemal seljakul või voorel kahe soo, Viira ja Mõksi vahel. Kuna Jäärja ja Ristiküla vahel ei ole kaartide põhjal kunagi olnud ega ole tänapäevalgi otseühendust, kulges ka ürikus mainitud rännumarsruut nende kahe punkti vahel tõenäoliselt läbi Nõmme. Tee, mille kulg on nähtav ka rootsiaegsetel kaartidel (näiteks EAA F 308, n 2, s 3), on markeeritud kahe keskaegse (üks võib olla saanud alguse 13. sajandil) asulakohaga Jäärjas (nr 2) ja Patis (nr 6) ning ühe keskaegse juhuleiuga Uue-Viira talu juures (nr 190). Kahjuks puuduvad autoril andmed tee Läti poole jääva osa läheduses paiknevate muististe kohta. Kokkuvõtteks võib öelda, et tee on tõenäoliselt tekkinud millalgi keskaja esimesel poolel.

Jäärjast läheb veel üks tee lõuna poole, läbi *Mellakieschi* ja *Ibdeni* (vt lisa III, kaart 3) Salatsisse (Salisbury) ja sealt edasi (vt ka EAA. F 308, n 2, s 3; F 308, n 2, s 162). Jungi järgi läbis Jäärja mõisat kaks teed: Voltveti Räägu karjamõisast Jäärja Mälgu ja Harjakse taludest mööda, sealt Kõrvi ja Mõksi soost läbi, üle Kauli mäekünka, Jäärja mõisa, Piksaare mäe ja Haabjala talu kaudu soost läbi, Rõiküla järvest mööda Lätimaale Aloja kiriku juurde; teine haru läks Jäärjast Raamatu soo äärt mööda Halliste Laatresse välja (1898, 53 (57)) (nr 135). Kui neid pärimuslikke teid võrrelda kaartidega, ei leia vähemalt teine neist mingit kinnitust. Mõisast ei läinud ühtegi teed lääne poole. Ka Aloja (Allendorf) kiriku juurde ei lähe Jäärjast teed. See jõuab küll Salatsini (Salisbury), nagu juba mainitud, kuid viimase ja Aloja vahel puudub otseühendus. Samas suundub Jäärjast tee kirdesse ning ühel 1688. aasta kaardil on

---

¹⁹ Siin ja edaspidi Mellini mainimisel on mõeldud tema kaardi Pärnumaa kreisi lehte nr VIII.

²⁰ Siin ja edaspidi mõeldud Rückeri erikaardi V lehte.

juurde märgitud, et see viib Kõrvi külla (EAA F 308, n 2, s 24; vaata ka F 308, n 2, s 162). Seega võib nendest pärimuslikest teedest tegelikkusele vastata tõenäoliselt vaid üks lõik.

Kolmas oluline tee kulges Nõmme juurest Kõpusse. Tee on näha 1686. (EAA F 308, n 2, s 3) ning 1699. aasta (Raid 2005, 36, joonis 10) Liivimaa kaardil. Mellinil on see märgitud paralleelselt joone ja punktiiriga. Tõnu Raid on nimetanud Nõmme–Kõpu–Suure-Jaani–Navesti marsruuti kohalikus liikluses väga oluliseks lõiguks, mida mööda pääses kaugteedele (2005, 151). Suure tõenäosusega on tee oma kulgu aja jooksul veidi muutnud, kuidas muidu seletada, et see otse kalmest (nr 57, 59) üle läheb. Rootsiaegse kaardi järgi (EAA F 308, n 2, s 25) on tee ületanud Halliste jõge umbes seal, kus tänapäevalgi. Samas on Mellini kaardil näha, et tee ületab Halliste jõge hoopis lõuna poolt kui praegu ning läheb üle Pale jõe praeguste Lülle-Hendriku ja Lülle-Aadu talude juures, kus paiknes arvatavasti ka esialgne Kanaküla asula (Juurik 2007a). Tee täpsemat kulgu üksikasjalike rootsiaegsete kaartide järgi on keeruline jälgida, kuna maa, mida trass läbib, on jagatud mitme mõisa ning seega ka mitme kaardi vahel. Tõenäoliselt kulges tee looduslikult kõige soodsamat marsruuti pidi. Kanakülast Kõpuni on tee suures osas rajatud kuivemale ja kõrgemale rannavallile (Parts 1933, 119). Arheoloogiliste muististe poole pealt on tee markeeritud lausa 4 asulakohaga, mille algus võib ulatuda muinasaega (nr 3 Kanakülas; 4 Kärsum; 12 Väljaküla Küti talu maal; 13 Väljaküla Lauri talu maal), lisaks veel putkkirves (nr 213) Tõrva talu maalt vana Rootsi tee (nr 128) lähedalt metsast. Keskajast, tõenäoliselt juba 13. sajandist, pärinevad asulakoht (nr 14 Väljaküla Räägu talu maal) ja kalmistu (nr 57 Rikandi; 59 Räägu talu maal), mis mõlemad asuvad teele väga lähedal, tee läheb lausa üle kalme. Seega võib ka tee algusaeg olla otsapidi muinasajas. Tee võis algselt tekkida asulatevahelise kommunikatsioonivajaduse tulemusel ning hiljem kasvada üle kaugteeks. Pärimuslike teede hulgas on kolm, mille suund on umbes sama, kui olemasoleval (nr 123 Kuninga tee; 128 Rootsi tee; 134 Sõjatee). Võimalik, et tegelikult markeerivad need kõik teatud lõike samast teest.

Järgmine oluline teelõik saab alguse Nõmmelt või Tõitoja lähedalt, kulgeb läbi Laiksaare ja Tauste Salatsi jõeni ning sealt mööda jõekallast Salatsi (Salishoff) mõisani (EAA F 308, n 2, s 3; F 308, n 2, s 25; F 308, n 2, s 164; Mellin; Rücker). Mellinil on ta märgitud kui talvetee (*Winter Weg*), Rückeril aga Pändist (tänapäeva Urissaare) lõuna poole vaid väga nõrga joonega. Tõenäoliselt muutis Pändist Jaagupini ehitatud uus tee Heinastesse viiva marsruudi vähem vajalikuks – lihtsam oli minna mere äärde, kus oli tõenäoliselt parem tee, ning sealt edasi lõuna poole. Tänapäeval on tee ka Läti pool väikeste külavaheteede näol veel alles. Taas on tegemist ainukese läbipääsu võimaldava kõrgendikuga muidu soode- ja metsaderikkas piirkonnas. Tee kulgeb vähemalt Eesti alal mööda mere kõrgeima transgressiooni piiril asuvat

laia rannamoodustiste künnist (Parts 1933, 118). Tee ääres paikneb võimaliku muinasaegse algusega kalmistu (nr 61 Tauste kalme) ja asulakoht (nr 9 Taustes), samuti 13. sajandisse dateeruv keraamikaleid (nr 178 Nepstest), mis pärineb tõenäoliselt asulakohalt, ning pärimuslik kabelikoht (nr 90 Taustes). Veel üks 13. sajandil alguse saanud kalme (nr 25 Kamma talu maal) asub samuti tee läheduses, ca 1,5 km kaugusel ning võib olla seotud tee kui kommunikatsioonivahendiga. Kindlasti oli tee oluline, ühendamaks sealseid asulaid. Hiljem võis see kujuneda kaugteeks, tõenäoliselt küll enamasti talvel kasutatud kaugteeks, mis ühendas Nõmme piirkonda Salatsi mõisaga (Salishof), kust omakorda pääses Riiga. Samas sai Riiasse minna ka mööda Jäärjat läbivat teed. Pärimusteadetes tee ei kajastu.

Veel üks Sõjatee olevat kulgenud Pärnu poolt tulles Väikseküla ja Kikepera kaudu Halliste jõe äärde välja ja sealt edasi Viljandi poole (nr 133). Kirjeldus vastab täielikult Mellini kaardil kujutatud talveteele (*Winter weg*), mis algab Reiu jõe suudme juurest, kulgeb läbi Kikepera ja Halliste külade Kõpusse. Teine haru keerab enne Kikeperat lõuna poole, Nõmme kõrtsi juurde. Kuna tee läbib suuri soid, saadigi seda kasutada tõenäoliselt vaid talvel, mil see oli Viljandi ja Pärnu vahel kõige otsemaks ühenduseks.

Ranniku ja sisemaa vahel ei ole näha ühendusi ei rootsiaegsetel kaartidel ega ka veel Mellinil. Alles Rückeri erikaardil ühendab Pändit (tänapäeva Urissaare) ja Jaagupit nõorsirge tee, mis rajati 19. sajandi algul (Pärnumaa, 334). Raidil on aga Häädemeeste ja Laiksaare vahele märgitud tee kaardil, mis kujutab aastal 1700 olemas olnud teedevõrku²¹ (2005, 219, joonis 105). Teistel andmetel on see tee tehtud 19. sajandi teisel poolel (Pärnumaa, 334). Raidi teate teeb kahtlaseks ka asjaolu, et Häädemeeste eraldati Saarde alt 1776. aastal ja pandi Tori kiriku alla just seetõttu, et halbade teeolude tõttu ei käinud Saarde õpetaja Häädemeestel kohal (*op.cit.*, 335). Siiski ei saa välistada, kuigi see on vähetõenäoline, et mingil hetkel on tee olemas olnud, kuid siis taas kasutusest välja jäänud ning kinni kasvanud. Varasematel aegadel olevat peetud preestri jaoks korras jalgrada, mis läbi Papisilla ja Saki talude lääne poole läks (*op.cit.*, 334). Et kirikute alluvussuhete seadmisel eelistatakse väga kaugel asuvat Torit, näitab, et ühendus Häädemeeste ja Saarde vahel pidi tõesti pea olematu olema. Rannikuvööndi ning Laiksaare tee vahel asuval alal ei paikne ka ühtegi muistist, mis võiks teed markeerida. Samas on teada, et 16. sajandil kasutasid Saare-Lääne piiskopi saadikud Volmarisse või Võnnusse maapäevale sõites Häädemeeste sadamat (Pärnumaa, 186). Jääb selgusetuks, et kui Häädemeestelt oli võimalik liikuda vaid mööda mereranda lõuna poole ja mitte otse sihtpunkti suunas, miks siis ei maabutudki Salatsis või mõnes teises sadamas, kust oleks vähema

---

²¹ Kõnesolev tee on tähistatud tingmäärgiga, mis märgib kirjalike allikate järgi sel ajal olemasolevaid teid. Kahjuks ei viita Raid, kust ta teabe tee olemasolu kohta on saanud.

jalavaevaga kohale jõutud. Pärimuslikke teateid teede kohta, mis ühendavad rannikut ja sisemaad, on kolm: Teaste külast/Kiusumetsast Ääksaarele ja sealt edasi läbi laugaste mere äärde Heinaste mõisa. (nr 136); pakktee Treimani küla Mardisaadu või Liiva talu ja vana linna Kivikupitsa vahel. (nr 137); Peedu talu maadest läbi metsade ja Nigula soo mere äärde (nr 126). Ühelgi kaardil pole neist teedest mingit märki. Seega peaksid teed, juhul kui pärimus tõele vastab, pärinema varasemast ajast, ja olema ka rootsiaegsete kaartide koostamise ajaks juba kadunud.

Jungi teatel läinud Kirikutee (nr 122) Veelikse mõisa elumaja ligidal oleva kabeli juurest lõuna poole, praeguste Räisa ja Kassiku talude kaudu üle soo Rõiküla järvest mööda, Tiiriku talu kohast hommiku poole pöörates, Nukki ja Välla Kiisa (Küsa) vahele Lätti. Teine haru läks Rauliste (praegu Veelikse) külast läbi metsade ja üle soode Kõrgessaare (praegu Reinu) küla peale, kus on Reinu ja Peedu talud. Mis tee esimesse osasse puutub, siis Veeliksel läheb tee küll lõuna poole juba Rootsi ajal (EAA F 308, n 2, s 16), kuid lõpeb soo tõttu ära. Kagusse, läbi Rongu raba Nuķise ja Kīši poole ei vii küll ühtegi teed ei tollal ega ka hiljem. Veeliksel ei lähe ka otseteed Reinu külla, vaid ainult kas läbi Lanksaare küla ja Matsi talu või Tali kaudu (*ibid.*). Tänapäeval ei ole nendest ühendustest enam alles teed Lanksaare/ Matsi ja Reinu küla vahel.

Veel üks pärimuslik teade räägib Orjateest (nr 124), mis läks Jurga talu juures metsas voolava ojaga ühes sihis Jäärja mõisa. Seda mööda olevat teolised mõisas tööl käinud. Ühel rootsiaegsel kaardil on tee Jurga talust Sookuninga taluni ja sealt edasi mõisa poole juba tänapäevast marsruuti pidi (EAA F 308, n 2, s 220). Kuna oja pole kaardile märgitud, ei saa täie kindlusega väita, et tegemist on sama teega. Ka Tallipoisi ja Mõrdlaane talude vahel asuval Mollimäel (nr 222, kaitse all lahingupaigana) olevat teolised puhanud. Kui pärimus tee ja mäe kohta paika peab, peaks see olema vanem kui Veelikse karjamõis, kuna viimase olemasolul polnuks vajadust nii kaugele, Jäärjasse, tegu tegema minna. Teed Tali–Veelikse–Jäärja marsruudil on Raid pidanud eksisteerivaks vähemalt 1700. aasta paiku (2005, 219, joonis 105). Samas arvestades, et nii Talil, Veeliksel kui Rootsिमõisas (nr 44, 45, 58, 71) on keskaegsed kalmed, Veeliksel keskaegne asulakoht (nr 11) ja Rootsिमõisa talu juurest leitud keskaegne kirves (nr 198), võiks ka tee olla tekkinud juba keskajal. Tegemist oli ja on siia maani pigem kohalikku tähtsust omava, külasid ja talusid ühendava teega. Võimalik, et sama tee kohta käib ka pärimus sõjateest Sookuninga Kõrgema mäe lähedal (nr 130), kuid kuna pole täpselt teada, kus mägi asus, jääb see vaid oletuseks. Ka Sõjatee Veeliksel (nr 131) võib kuuluda selle tee juurde.

Talilt Nõmme minevat teed ei ole tervenisti ühegi rootsiaegse kaardi peal näha, kuna ala on jagatud mitmete mõisate vahel. Siiski on mõne kaardi peal märgatav teeosa mis sobivas suunas kulgeb (EAA F 308, n 2, s 12; F 308, n 2, s 220). Keskaega kuuluvatest muististest markeerivad seda vaid kalmistu (nr 23) ja keraamika leiukoht (nr 175) Kalital. Tõnu Raid on ka seda teed pidanud kirjalike allikate põhjal olemasolevaks vähemalt 1700. aastal (2005, 219, joonis 105). Tee kulgeb üpris ebasoodsal maastikul, kohati soo veeresid pidi, kuid Tali pool juba mööda Külge oja kallast. Pärimusteateid teega ei seostu.

Piirkonnas leidub ka veel 3 pakkteed. Üks neist on üles leitud ja dateeritud – Tõlla sootee (nr 127), mida on nimetatud Rootsi sõjateeks, ja mis pärineb 14. sajandi I poolest või ka muinasaja lõpust. Samas jääb pisut selgusetuks, kas rahva seas oli pärimus tee kohta säilinud, või tekkis see siis, kui turbavõtmisel tee jäänused leiti. Ain Lavi arvates oli tõenäoliselt tegu sood läbiva varjatud otseteega, mis võis viia mõne seni avastamata pelgupaiga suunas. (1998, 67–68). Antud tee näitab ilmekalt, et muistised, mis kannavad endaga Põhjasõja pärimust, võivad sellest ometi oluliselt vanemad olla. Väljakülas, Rõika ja Undi talude vahel oli samuti olnud üle sooriba ehitatud tee (nr 138). Rootsiaegsel kaardil (EAA F 308, n 2, s 12) on mitmel pool näha lõike, mida võib pidada (soo)sildadeks. Kahjuks ei õnnestunud kõne all olevat sooteed kaardil lokaliseerida. Ka Rannametsas kohaliku elaniku teatel välja tulnud plankudest tee (nr 125), mis viis luidetelt alla Muhu (Pihnurme) küla suunas, on tõenäoliselt ära märgitud rootsiaegsel kaardil ristiviirutusega teena (EAA F 308, n 2, s 14). Veel 1930. aastatel on tee külla kulgenud sealtsamast kohast, kus vana pakktee moodustas kindla aluse, kuid tänapäeval asub seal põld. Tõenäoliselt kaotas maaparandus vana teekoha ära. Samasuguse ristiviirutusega on ära märgitud ka tee, mis viib suurelt teelt Tahku mõisa ja küla juurde (*ibid.*). Nii Muhu kui Tahku paiknevad kõrgematel seljakutel mere ääres ning nende ja kõrgema luiteaheliku vahele jääb madal ja soine rannikumadalik, mis on alles nõukogudeaegse maaparanduse käigus täielikult elamiskõlblikuks ja haritavaks muudetud.

On huvitav märkida, et piirkonnas on väga palju teid, millega seostub sõjatee nimetus või pärimus. Üheks põhjuseks võib olla see, et sõjaväed ja ka rüüstajad liikusid ikka mööda olemasolevaid teid. Rahva mälestusse võis seega jääda tee, mida mööda sõda külla tuli või sellest mööda läks. Paljud neist pärimuslikest sõjateedest asuvad väga lähedal tänapäevastele teedele. Põhjuseks võib olla see, et teed võivad aeg-ajalt oma kulgu pisut muuta ning sel juhul võis vanale teeosale sõjatee nimetus alles jääda, samas kui uuel lõigul kadus see ära. Maastikul veel märgatavad, kuid kasutusest väljajäänud teed võisid olla ka sobivaks objektiks, millele sõjatee nimetus anda.

Üldiselt võib öelda, et uurimispiirkonna teed on muististega markeeritud. Seda eriti mereäärse, Nõmme–Kõpu, Laiksaare–Tauste, Nõmme–Jäärja ning Tali–Jäärja marsruutidel, neist esimese kolme puhul võimalik, et juba muinasajal.²² Teed tekkisid asulate vahele, samas meelitasid enda juurde ka uut asustust (Einer 1988, 58). Tõnu Raidi järgi olid piirkonna peamised teed 1500. aastal Pärnu–Salatsi–Riia, Pärnu–Kilingi–Nõmme, Kilingi–Nõmme–Kõpu (sealt edasi Viljandisse ja Kesk-Eestisse) ja Kilingi–Nõmme–Karksi; olulisemad kõrvalteed Laiksaare–Salatsi ja Nõmme–Jäärja–Ruhja, millele 1700. aastaks oli lisandunud Jäärja–Salatsi–Valmiera (2005, 219–220, joonised 105 ja 106). Ülejäänud eelpoolmainitud teed peaksid olema seega kohaliku tähtsusega kõrvalteed. Põhiliseks teede ristumispunktiks näib juba keskajal olevat tänapäeva Kilingi–Nõmme ümbrus.

3.3 Saarde ja Häädemeeste kihelkondade kujunemine ning muistse Sakala piiride küsimus

Järgnevas alapeatükis vaadeldakse võimalikke piirkondlikke jaotusi ja alluvussuhteid enne Saarde ja Häädemeeste kihelkondade kujunemist ning kihelkondade tekkimise eeldusi. Samuti uurimispiirkonna kuuluvust muinasaegsetesse territoriaalsetesse üksustesse.

Kihelkondade kujunemise protsess algas Eesti alal juba keskmisel rauaajal, kuid ei olnud nooremaks rauaajaks kõikjal veel lõpule jõudnud, eriti hajatalude piirkonnas ning seal, kus asustus saigi alguse alles nooremal rauaajal (EEA, 400). Enamik kihelkondi oli moodustunud mitme eri asustusrühma baasil, mis võisid olla terviku suhtes üsna iseseisvad (*op.cit.*, 401). Siiski eraldas kihelkonda kui geograafiliselt eristuvat asustuspiirkonda naabritest asustuskõlbmatud võõndid, mis lõi eelduse kihelkonna kui poliitilis-administratiivse üksuse kujunemiseks (Lang 2002, 155).

Mõningatel faktide põhjal võib oletada, et Saardeks nimetatud ala võis keskajal, võib-olla ka muinasajal, olla palju suurem kui hilisem Saarde kihelkond. Näiteks on 1544. aastal läänistamisdokumendis nimetatud Surjut olevat Saardes, Pärnu piirkonnas (Stackelberg 1926, 173). Samas kuulus Saarde ametkond kahtlematult Karksi foogtkonda, kuid Surju oli Pärnu all, nagu ka mainitud dokumendis kirjas (*op.cit.*, 173–174). Samamoodi on nimetatud Saardesse kuuluvaks Ippiku mõisa (*Ippick*) alasid, mis hiljem Ruhja lossipiirkonda kuulusid (*op.cit.*, 174).

---

²² Samas võib asjaolu, et muistised koonduvad tee äärde, olla ka mõnevõrra näiline. Nagu juba märgitud, on suuremate teede ääres muistiseid kergem avastada ning ka inspeksioonid toimuvad enamasti mööda neid.

Leo Leesmendi arvates jäid Saarde alla ka Ibdeni (praegu Lätis) hajatalud (1940, 85). Sama infot annab meile ka Hupel 18. sajandil – Ibdeni (*Waldeperre*) mõisast kuulus Saardesse 4 talu (1782, 339), kuid selles on hiljem ka kahelnud (Tarvel 1968, 549, viide 52). Samas peab Tarvel võimalikuks, et kihelkond ulatus varem kaugemale lõunasse, millele viitab esialgse kihelkonnakeskuse (seal asus kirik) Jäärja asukoht piirkonna servas (*op.cit.*, 549). Kinnitamata andmetel oli Jäärja mõis ja seega ka Saarde kihelkond hõlmanud keskajal ka Raamatu (*Ramata*, praegu Lätis) ümbruse alasid (<http://www.mois.ee/parnu/jaarja.shtml>). Renneri järgi kuulusid Saardesse tänapäeval Lätti jäävatest kohtadest *Lapsar* (Stackelbergi järgi *Brinda* ja *Lusi* talud), *Balem* (*Balenhof*), *Zeipsar* (*Besdlingi* ja *Iggali* talud) (vt lisa III, kaart 3) ja *Ramkull* (22 km Salisburgist NNO) (Renner 1995, 144; Stackelberg 1926, 166). Stackelbergi arvates tuleneb asjaolu, et Saarde all olevateks nimetatakse alasid, mis Saarde kihelkonna alla ei kuulu, sellest, et varasem Saarde maakond on olnud suurem kui hilisem kihelkond ning nimi säilis piirkonna kohta ka siis, kui ordu oma haldusala uuteks üksusteks jagas (1926, 174). Sellele võib vihjata ka fakt, et veel 16. sajandil ei kasutata Saardest rääkides saksa keeles kihelkonnale omast terminit *kirchspiel*, vaid artiklit *die* (*op.cit.*, 148). Seetõttu on Stackelberg pidanud Saardet eriliseks kõrvalpiirkonnaks (*besondere Landschaft*) (*ibid.*). Renner nimetab Saardet väikeseks maakohaks Ruhja, Karksi ja Pärnu vahel, mis on poolenisti eesti ja poolenisti läti (Renner 1995, 141, 160). Hiliskeskajal olevat küll Karksi alla kuuluv maa jagunenud Alistekunda, Paistekunda ja Saarkunda vahel (Pärnumaa, 186), kuid Saardest kui sellenimelisest kindlast kihelkonnast on juttu alles 1638. aasta revisjonis, kus kirikut nimetatakse paralleelselt Saarde ja Püha Katariina nimega (Die Revision 1969, 75).

Ei ole päris selge, kust on nimi Saarde (*Saara*, *Zare* ja teised variatsioonid), üldse pärit. Mõisa nimetatakse Saarahofiks alles 17. sajandi algul (Stryk 1877, 327²³; Die Revision 1969, 75–76), varasemaks nimetuseks on Jäärja (*Jerrever*, *Gerger*, *Jerwer* ja muud variatsioonid) (LUB IX., 578 (846); Die Revision 1967, 190; Renner 1995, 144). Ka kirikule kandus Saarde nimetus üle tõenäoliselt 1642. aastal (Pärnumaa, 503). Üsna kodukootult kõlab seletus, et mõis on oma nime saanud seetõttu, et seal talud üksikuna keset metsi ja soid kui saared asuvad ning paljud neist seetõttu -saare lõpuga nime kannavad (Laiksaare, Pikksaare, Langsaare jne) ja selle järele mõis nimetati, misjärel kirik sai nime mõisa järgi ja kihelkond kiriku järgi (*ibid.*). Pigem on saanud kirik ja mõis nime maakohalt, mitte vastupidi. Tõenäoline, et Jäärja nimi on mõisale üle kandunud seal enne mõisa asutamist asunud külalt.

---

²³ Stryk nimetab mõisa tekstiläbivalt ainult Saarahofiks, kuid 1636. aasta kohta mainib, et mõis loovutati *Saara* või *Salacharenhofi* nime all. Selle esiletõste järgi võib arvata, et varem on dokumentides mõisa kohta kasutatud teisi nimesid.

On arvatud, et üksiktalulise asustusega piirkondades võis veel keskajal olla säilinud vakuse varasem tähendus nii maaomandi kui kogukonna näol, see tähendab, et vakusel olid piirid ja ühismaad, nagu mujal oli iseloomulik küladele (Lang 2002, 132–133). Esimesed teated piirkonna vakustest pärinevad kahjuks alles Rootsi ajast, 1601. aasta revisjonist, kus on mainitud Saarde vakus (*Die Sardesche Wacke*) ning kuhu kuuluvad peaaegu samad külad, mis olid märgitud 1599. aasta revisjonis Luuka vardjaskonna alla (Leesment 1940, 89; Die Revision 1967, 119–121). Hiljem esineb sama vakus *Kurkundische Wacke* nime all (Das Pernauer 1967, 71–72; Die Revision 1969, 92–93). Vakus hõlmab külasid ja üksiktalusid Kilingi-Nõmmest kirde ja lõuna pool ning Laiksaare–Teaste tee ääres. Seega on ala veidi liiga suur, et omada ühismaid. Pealegi jääb vakuse sees asustuskobarate vahele elamiseks vähesobivaid alasid. 1624. aastal märgitakse ära ka *Duecknesche Wacke*, mis laias laastus vastab hilisemale Tihemetsa mõisale (Das Pernauer 1967, 58–59). Selle vakuse osa külasid, niipalju kui neid on võimalik identifitseerida, asuvad teistest üpris kaugel ning ala ei moodusta ühtset kompleksi. Samas kannab Saarde vakuse (*Boeklersche oder Sarkundische Wacke*) nime 1624. aastal kogum külasid, mis nähtavasti kõik asuvad Halliste kihelkonna territooriumil. Seega jääb segaseks, millal ja mida on *Saarkunda* alla loetud. Võimalik, et nime ülakandumine eri vakuste/ piirkondade vahel tuleneb sellest, et need alad on olnud omavahel seotud. Ka varem on arvatud, et Saarde moodustas hilisrauaajal Halliste kihelkonna tagamaa (EEA, 408). Siiski saab seda üpris tõenäoliselt pidada vaid Väljaküla–Kärsu piirkonna kohta, kus muinasaja lõpul võis olla juba üpris arvestatav asustus tekkinud. Kuigi paikkonda eraldavad Halliste aladest mõnevõrra ebasoodsad loodusolud, võis kommunikatsioon toimuda tõenäoliselt Nõmme–Kõpu, võib-olla ka Nõmme–Abja suunast lähtudes. Väljaküla–Kärsu piirkonna mõisad on samuti alati kuulunud kas Karksi või Viljandi alla.

Jäärja mõisa alal pole vakuseid kunagi märgitud. Kuna Jäärjast on teada Saarde vanim mõis ning esimene kihelkonnakirik asus samuti seal, on kohta peetud esimeseks kihelkonnakeskuseks (Stackelberg 1926, 153; Pärnumaa, 179; Leesment 1940, 86). Nagu juba mainitud, ei sobi Jäärja selleks, vähemalt 19. sajandi lõpu kihelkonna piire silmas pidades oma perifeerse asendi tõttu mitte kuidagi. Jäärja mõis koos Marina–Veelikse piirkonnaga võis olla hoopis osa mõnest Läti poolel asunud üksusest või moodustada selle tagamaa. Jäärja oli teedega paremini ühendatud lõunapoolsete kui põhjapoolsete piirkondadega. Jääb selgusetuks, et kui Halliste kihelkonna alla kuulus muinasajal ka Ruhja ümbrus (EAA, 408), kas siis Jäärja moodustas samuti Halliste tagamaa või oli osa mõnest teisest suuremast asustusüksusest. Keskajal kuulusid Jäärja ja Marina–Veelikse piirkonnad Karksi alla kuid 1350. aastal olevat Karksi foogtiga seoses mainitud ka Ruhja ala (Amelung 1898, 51 ja seal viidatud kirjandus).

Rootsiaegsetes revisjonides oli Jäärja mõis loetud Ruhja alla (Das Pernauer 1967, 66; Die Revision 1969, 75). Samas puudub autoril lähem info nende Läti alade, mis asuvad vastu Jäärja mõisa piire, asustuse tekkimise aja, asustumustri iseloomu ning territoriaalsete üksuste kohta, mistõttu on kaugemad järeldused piiriüleste struktuuride kohta võimatud.

Probleeme tekitab Tauste asustuspiirkond, mis asub üpris ebaloogilise ja ootamatu koha peal, teistest asustuskeskustest kaugel. Ala võib olla saanud asustuse juba muinasajal, kuid kust suunast on see toimunud, ei saa kindlalt öelda. Ühelt poolt on piirkond seotud tee kaudu Nõmmega, teiselt poolt lõunapoolsete asustusüksustega, kuid on siiski mõlemast üpris eraldatud. Kui eeldada, et vakusepiirkonna külad on omavahel asustuslooliselt seotud (Lang 2002, 144), võiks arvata, et asustus on sinna levinud põhja poolt. Siiski jäävad Tauste asustuspiirkonna suhted Halliste muinaskihelkonna ja võimalike lõunapoolsete territoriaalsete üksustega esialgu selgusetuks.

Kõigi kolme piirkonna – Väljaküla–Kärsu, Jäärja (koos Marina–Veelikse alaga) ja Tauste – ühiseks jooneks on see, et asustus on saanud tõenäoliselt alguse juba muinasajal, kuid mitmed muistised dateeruvad oma algusajaga ka 13. sajandisse. Võimalik, et ala ongi asustatud hilisrauaaja lõpus ja keskaja alguses, mil Muistse vabadusvõitluse ajal toimus pidevalt vastastikuseid rüüsteretki. Osa rahvast võis minna peitu hõredalt asustatud ja väheste teedega piirkonda, et ennast ja oma vara kaitsta. See muidugi ei tähenda, et piirkonnas varasemat asustust ei pruukinud olla. Keskaja algul võidi kolida Saarde paikkonda, et pääseda uutest ebameeldivatest alluvussuhetest, maksudest ja kohustustest, kuna seal leidis küllaldaselt kohti, kus oli võimalik elada ja põldu harida, kuid mis võisid maa uutel haldajatel esialgu kahe silma vahele jääda. Seega võis Saarde kui suurema piirkonna nimetus algselt tähendada maaosa, mis jäi tihedamalt asustatud paikkondade vahele, kuid mille olemasolust, ulatusest ja iseloomust ala naabruses elavatel inimestel siiski aimu oli. Seega võib öelda, et Saarde nimetus on olnud mitmetel ja väga eripalgelistel üksustel, millel on erinev ruumiline ulatus ning sisuline tähendus. Saarde kihelkond, nagu me seda 19. sajandil tunneme, on hilisemate arengute tulemus ning algsest Saarde maakohast üpris erilaadiline.

Hilisema Häädemeeste kihelkonna kuuluvust mõne suurema territoriaalse üksuse alla on veelgi raskem välja selgitada. Metsepole maakonna ulatusest sai eespool seoses liivlaste asuala küsimusega juba räägitud. Mõned varasemad uurijad on hilisema kihelkonna põhjaosa lugenud Soontagana muinaskihelkonna alla kuuluvaks (nt Bielenstein 1892, kaardid II, IV; Löwis of Menar 1908; Prants 1920, kaart; Stackelberg 1926, 148). Siiski on vast tõesem seisukoht, et Soontagana maad algasid alles Pärnu juures (EAA, 407). Räägib ju Henrikki, et alles peale ööpäevast käimist mööda mere äärt jõuti esimese Eestimaa kihelkonna, Soonataganani (LH

XV, 7). Ning kuigi hilisem Häädemeeste kihelkond ei olnud muinasajal täiesti tühi ja asustamata, nagu varem arvatud (Moor 1926, 65), vaid seal paikneb kuni neli võimaliku muinasaegse algusega asustuspesa, ei ole piisavalt andmeid nende asulate suuruse ja iseloomu kohta, et teha järeldusi mereäärse piirkonna territoriaalse korraldatuse suhtes. Kuna ala läbis oluline ühendustee, võiks ju eeldada, et keegi üritas seda oma kontrolli all hoida. Samas ei pruukinud teeäärne asustus olla piisava tihedusega, et üritada oma võimu tee üle kehtestada, vaid pigem püüti liiklemisest kasu lõigata teelistele tarvilikke teenuseid osutades või neid röövides. Aeg, mil hilisema Häädemeeste kihelkonna ala pandi Saarde kiriku alluvusse, ei ole teada. Lahku löi mereäärne kihelkond Saardest 1776. aastal (Pärnumaa, 335). Samas on kaks piirkonda omavahel looduslike tingimuste tõttu niivõrd eraldatud ning nende vahel pole olnud ka kuni üpris hiljutise ajani ühendust teede näol, et muinasajal ja ka keskajal ei julgeks Saarde tuumikalasid ning mereäärset asustusala kuidagi ühendatuks pidada. Pole võimatu, et toimusid mõningad hooajalised kontaktid, näiteks vahetati omavahel vilja ja kala, kuid suhtlus oli tõenäoliselt vaevuline ning harv. Seega, kuigi kiriklikult kuulus Häädemeeste pikka aega Saarde alla, ei saa mereäärset piirkonda lugeda Saarde kui kihelkonna ning tõenäoliselt ka mitte Saarde kui kunagise suurema territoriaalse üksuse koosseisu. Võib väita, et kui loodi Häädemeeste kirikukihelkond, ei põhinenud see mingil varasemal traditsioonil, vaid moodustus aladest, mis kuhugi mujale ei sobinud.

Kahe piirkonna, Saarde ja Häädemeeste, ühendatuse küsimusega on seotud ka Sakala muinasmaakonna läänepiiri probleem. Sakala maakonda on mitmel korral mainitud Henriku Liivimaa kroonikas, kuid piirkonna täpsema jaotuse ja ulatuse kohta on mitmeid erinevaid arvamusi. Lähemaid teateid on vaid Halliste (*Alistegunde*) muinaskihelkonna kohta (EEA, 408), kuid Tarvel näiteks nimetab Sakala kihelkonnadena veel *Paistekundat*, Viljandit, Suure-Jaanit, Tarvastu–Helmet ja kaheldavana Saardet (1968, 544–550). Üldiselt valitseb kolmepidist suhtumist – Sakala kas ulatus mereni (nt EA atlas, 38), ei ulatunud mereni (Tõnisson 1977, 663; EEA, 408) või ei ole võimalik seda välja selgitada (Tõnisson 1966, 81). Kui võtta arvesse, et ka Saarde oli tõenäoliselt teiste, suuremate territoriaalsete üksuste tagamaaks ning Saarde ja mereäärse Häädemeeste asustuspiirkondade väga suurt eraldatust üpris hilise ajani, ei leidu küll mingit põhjust uskuda, et muinasajal Sakala mereni ulatus. Vahe kahe paikkonna vahele jäi sisse isegi keskajal, kui kogu ala kuulus ordule – Saarde jäi Karksi, Häädemeeste Pärnu alluvusse.

Kokkuvõte

Käesolev töö teeb kokkuvõtteid Saarde ja Häädemeeste kihelkondade ala muististest ja varsemast asustusloost. Allikmaterjaliks on 144 teadet kindlate ja oletatavate, pärimuses kajastuvate muististe kohta, lisaks juhuleiud. Tuginetud on ka keskaegsetele ja varauusaegsetele kirjalikele allikatele, samuti 1680. aastate Rootsi kaartidele.

Asustuse leviku järgi jaguneb uuritav ala kolme suurde piirkonda: Sakala kõrgustiku lääneosa, rannikupiirkond ning ala nende vahel. Asustus uurimisaluses piirkonnas on tõenäoliselt saanud alguse juba muinasajal, arvatavasti selle lõpuosas, kuid täpsemalt pole selle tekkaega võimalik määratleda. Suure tõenäosusega ei olnud uuritav ala muinasajal täiesti asustamata ja tühi, nagu on varem tihtipeale arvatud. Võimalik, et muinasajal alguse saanud asustusüksused paiknesid Väljaküla–Kärsu piirkonnas, Jäärjas, Taustes ning rannikul Häädemeestel, Võistes, võib-olla ka Rannametsas ja Treimanis.

13. sajandil toimub asustuse laienemine – juurde tekib Marina asula, teised keskused suurenevad ning omandavad kindlama ilme. Võimalik, et muinasaja lõpus ja keskaja algul asuti elama Saardesse, et pääseda sõja ja rüüstamise või uute isandate eest. Keskaja jooksul laienevad asustuspiirkonnad veelgi, samas tekib ka üksikuid, keskustest eemal olevaid asustuspesasid. Kirjalike allikate põhjal laieneb ja tiheneb asustus Rootsi ajal samuti, kuid arheoloogilise materjali põhjal ei ole seda enam võimalik jälgida.

Asulakohtade põhjal ei ole võimalik teha kaugeleulatuvamaid järeldusi asustuse iseloomu ja struktuuri suhtes. Rootsiaegsete kaartide ja maarevisjonide põhjal elati uurimispiirkonnas nii külades kui hajataludes, kuid viimaseid esines siiski rohkem.

Piirkonda läbivatest või alasisestest teedest võivad osa olla kasutuses juba muinasajal, näiteks piki mere äärt kulgenud tee, kuid põhiliselt tekkisid need tõenäoliselt keskajal seoses ordu vajadusega pidada ühendust oma keskuste vahel.

Administratiivselt on paikkonna lõunapoolne ots, eriti ranniku läheduses, kuulunud muinasaja lõpul ja keskaja algul kirjalike allikate põhjal liivlaste asuala sisse, kuid kindlaid arheoloogilisi tõendeid selle toetuseks veel ei leidu. Hilisema Häädemeeste kihelkonna põhjapoolsemat osa pole põhjust arvata mõne meile teadaoleva haldusüksuse koosseisu. Hõreda asustuse tõttu muinasajal võis seal puududa vajadus haldusalade määratlemiseks. Saarde Väljaküla–Kärsu asustusüksus on tõenäoliselt algselt moodustanud Sakalasse kuuluva Halliste muinaskihelkonna tagamaa. Jäärja ja sellega koos Marina–Veelikse asustusüksuse muinasaegne kuuluvus on ebaselge. Pole teada, kas see oli samuti Halliste tagamaaks või moodustas osa mõnest teisest suuremast haldusüksusest, mille põhiosa asub tänapäeva Läti

alal. Samuti jääb selgusetuks Tauste piirkonna asustuse kuuluvus mõne suurema üksuse koosseisu. Üldiselt võib Saardet nii muinasaja lõpul kui läbi keskaja pidada suuremaks maa-alaliseks üksuseks kui hilisem kihelkond. Tõenäoliselt eristus Saarde teistest piirkondadest oma hõredama asustuse ning metsade rohkusega.

Looduslikult, asustuslikult ja kommunikatsioonivõimaluste poolest on Häädemeeeste ja Saarde alad teineteisest üpris hilise ajani pea täielikult eraldatud olnud. Halliste tagamaaks ja seega Sakala muinasmaakonna alla kuuluvaks, nagu juba mainitud, võib tõenäoliselt lugeda vaid Saarde kihelkonna idaosa. Suurem osa rannikust ning ala Saarde idaosa asutuspiirkondadest lääne pool ei kuulunud hõreda asustuse tõttu ühegi kihelkonna ega maakonna koosseisu. Seega pole mingit põhjust uskuda, et Sakala muinasmaakond ulatus mereni.

Siiski peab tugevalt toonitama, et käesolevas töös esitatud seisukohad ja järeldused on tehtud väga nappide allikate põhjal, eriti, mis puudutab arheoloogilisi materjali. Kuid kuna vaid kaks piirkonda tehtud inspeksiooni andsid suhteliselt hea tulemuse, võib ala pidada edasise uurimise seisukohalt perspektiivikaks. Edaspidised uurimistööd annavad tõenäoliselt praegustest seisukohtadest paljuski erineva tulemuse.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Käsitirjalised ja arhiivmaterjalid

Eesti Ajalooarhiiv:

F 308 Liivimaa kubermangu joonestuskoda

N 2, s 3 Charta öfwer Hertigdömmet Liefflandh. Nova et accurata Livoniae Svetica.

N 2, s 6 Charte von dem Hertzogthume Liffland, und zwar des Rigischen, Wendenschen, Dörptschen und Pernauschen Kreyses.

N 2, s 12 Fempte Dehls Transporterad Charta af dhet Geomet. Arbetet som giord ähr Anno öfwer Karkus Gebiet medh der wedhliggiande Adelige Godz.

N 2, s 14 Geometr. Charta öfwer Förste Dehlen af Pernau-Gebiet.

N 2, s 24 Sahren Hoff uthi Ruyens Gebith och Kurkunds eller Sahra Kyrkspiel belägit.

N 2, s 25 Fempte Dels Transporter Charta af dhet Geom. Arbetet som giord ähr A-1683 och 1681 öfwer Andre Dehlen af Fellins Geb. med der wedh liggiande Adelige Godz.

N 2, s 162 Fempte dels transportrat Charta af dhet Arbetet som Anno 1681 och 83 Geometr. Giord ähr öfwer Ruyens Gebiet medh der wedh liggiande Adelige Godz.

N 2, s 164 Fempte Dehls Transporterad Charta af det Geometr. Arbetet som giord ähr Ao 1683 öfwer Salitz medh der Wedh liggiande Adelige Godtz.

N 2, s 220 Charta [över godset] Sarenhoff [...].

Eesti Kirjandusmuuseum:

Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKIA):

Grenzsteini kirjakogu III, IV (F 38)

Margus, A. 1925 (F 200, nr. 13:1).

Peterson, H. 1925 (F 199, nr. 12)

Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (ERA)

J. Hurda rahvaluulekogu (H)

M. J. Eiseni rahvaluulekogu (E)

Tartu Ülikool:

Arheoloogia arhiiv:

Indreko, R. 1923. Saarde kihelkonna arheoloogiline topograafiline kirjeldus.

Juurik, R. 2007a. Maastikuinspeksioon Saarde kihelkonda 20.–21. aprillil 2007.a.

Juurik, R. 2007b. Maastikuinspeksioon Saarde ja Häädemeeste kihelkondadesse (Saarde, Häädemeeste, Tahkuranna ja Abja vallad) 27. – 28. aprillil 2007. a.

Kriiska, A. 2000. Pärnu muuseumi kogudesse ostetud muinasesemed. Pärnu.

Lavi, A. 1987. Inspeksioonireisist Tõlla sootee leiukohal 1987. a.

Mss = Jungi käsikirjade kogu. (Koopia. Originaalid AI arhiivis.)

Muististe passid. (Koopia. Originaalid Muinsuskaitseameti arhiivis.)

Mäesalu, A. 1977. Aruanne inspeksioonisõidust Pärnu rajooni, Häädemeeste k/n, Muhu külla.

Noppel. 1926. Halliste kihelkond.

Parmas, O. 1923. Häädemeeste kihelkond.

PäM Eisz. I = Pärnu muuseumi raua-aja ja hilisema aja maast leit asjad. Hra Ed. Bliebernicht'i nimekirja järel kopeerit. I. (Koopia. Originaalid Pärnu Muuseumis.)

PäM Eisz. II = Pärnu muuseumi raua-aja ja hilisema aja maast leit asjad. Hra Ed. Bliebernicht'i nimekirja järel kopeerit. II. (Koopia. Originaalid Pärnu Muuseumis.)

PäM Schmiedehelm = Pärnu muuseumi rauaaja leidude kirjeldus. Kirjeldanud mag M. Schmiedehelm. (Koopia. Originaalid Pärnu Muuseumis.)

Tõnisson, E. 1957. Inspeksiooniaruanne vanast pakkteest Kilingi-Nõmme rajoonis, Tõlla sovhoosi rabas.

Tõnisson, L. 1931. Halliste.

Valk, H. 1989. Andmeid Halliste kihelkonna muististe kohta.

Arheoloogia õppetool:

Kiudsoo, M. 2000. Eesti mündiaarded 17. sajandist. Vääringud ja nende käibeareaalid. Peaseminaritöö. Tartu.

Mäesalu, A. 1978. Soontagana maalinn. Diplomitöö. Tartu.

Veldi, M. 2004. Teed ja kommunikatsioon Kagu-Eestis nooremal rauaajal ja keskajal. Bakalaureusetöö. Tartu.

Arhiivinduse õppetool:

Leimus, I. 1976. Saare- ja Läänemaa 9.–17. sajandi mündileiud ajalooallikaina. Diplomitöö. Tartu.

Vahtre, S. 1955. Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348) ajalooallikana. Dissertatsioon. Tartu.

Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond:

Sepp, Hendrik. Isikuarhiiv. F 51, s 58, 112.

Publitseeritud allikad

Bunge, F. G. 1857. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Erster Band. Reval.

Das Pernauer 1967 = Das Pernauer Land 1624. – Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 2. München, 1967.

Die Revision 1967 = Die Revision Livlands 1601. – Estnisches Siedlungsgebiet. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 3. München, 1967.

Die Revision 1969 = Die Revision Livlands 1638. – Estnisches Siedlungsgebiet. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 4. München, 1969.

Hoeneke, B. 1960. Liivimaa noorem riimkroonika. Tallinn.

LH = Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn, 1982.

Liivimaa 2003 = Liivimaa vanem riimkroonika. Tallinn, 2003.

LUB = Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. Band 9. 1436–1443. Riga. Moskau, 1889.

Mellin = Mellini Liivimaa atlas. 1991. Regio järeltrükk.

Renner, J. 1876. Johann Renner's Livländische Historien. Göttingen.

Renner, J. 1995. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tallinn.

Rücker = C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaart. 1992. Regio järeltükk.

Kirjandus

- Amelung, J. 1898.** Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210–1625. Fellin.
- Arold, I. 2005.** Eesti maastikud. Tartu.
- Bielenstein, A. 1892.** Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Beilage, Atlas der ethnologischen Geographie des heutigen und des praehistorischen Lettlandes. St. Petersburg.
- EA** = Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Tartu, 1936.
- EA atlas** = Eesti ajaloo atlas. Tallinn, 2006.
- EAL** = Eesti NSV ajaloo lugemik. I köide. Tallinn, 1960.
- EEA** = Eesti esiajalugu. Jaanits, L.; Laul, S.; Lõugas, V.; Tõnisson, E. Tallinn, 1982.
- Einer, V. 1988.** Korilasrajast kiirteeni: ülevaade maailma maismaateedest. Tallinn.
- ELGR** = Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland. II Band. St. Petersburg, 1911.
- Hindle, P. 2002.** Medieval Roads and Tracks. – Shire archaeology, 26. Buckinghamshire.
- Hupel, A. W. 1782.** Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, III. Riga.
- Jaanits, L. 1977.** Vanim asustus Pärnu rajoonis. – Eesti Loodus, 12, 767–771.
- Jensen, J. 1933.** Eesti ajaloo atlas. Tartu.
- Johansen, P. 1937.** Bruchstücke des Landbuches der Ordensmeister für Rujen und Helmet. – Beiträge zur Kunde Estlands. 1. Heft. Estländischen Literarischen Gesellschaft, 21. Band. Tallinn, 43–61.
- Jung, J. 1898.** Muinasaja teadus Eestlaste maalt, II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast. Jurjev.
- Kaasik, A. 2007.** Ajaloolised looduslikud pühapaigad – väärtused looduse ja kultuuri piirimail. – Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. Õpetatud Eesti Seltsi toimetised, XXXVI. Tartu, 23–74.
- Kallas, E. & Aruväli, F. 1985.** Häädemeeste 13. sajandist Vene aja lõpuni.
- Kallas, E., Kiil, A. & Mõis, I. 1978.** Pärnust Ainažini. Tallinn.
- Kosk, J. & Ratas, U. 1998.** Pärnu-Häädemeeste ümbruse rannikumaastikud. – XXI Eesti loodusuurijate päev. Edela-Eesti loodus. Tartu–Tallinn, 9–14.
- Kruse, F. K. H. 1842.** Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands. Dorpat.
- LA** = Latvijas PSR arheoloģija. Rīga. 1974.
- Laakmann, H. 1956.** Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenzeit (bis 1558). Marburg/Lahn.
- Laid, E. 1923.** Eesti muinaslinnad. Tartu.

- Laid, E. 1925.** Kodumaa muistsed pelgupaigad. – Ajalooline Ajakiri, 1–13, 45–56.
- Laid, E. 1933.** Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. – Ajalooline Ajakiri, 1, 1–24.
- Lang, V. 2002.** Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – Keskus - tagamaa - ääreala : uurimusi asustushierhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja Teadus, 11. Tallinn–Tartu, 125–168.
- Lavi, A. 1998.** Eesti vanadest sooteedest. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 2, 65–93.
- Leesment, L. 1940.** Märkmeid Saarde ajaloost. – Ajalooline Ajakiri, 2, 85–99.
- Leimus, I. 2003.** Kaupmees. – Eesti aastal 1200. Tallinn, 43–68.
- Liitoja-Tarkiainen, Ü. 2000.** Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Scripta archivi historici Estoniae. Tartu.
- Liiv, O. 1938.** Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised, 9. Tartu. Tallinn.
- Loorits, O. 1932.** Eesti rahvaluuleteaduse tänapäev. Vanavara kultuuriloo teenistusse! Tartu.
- Löwis of Menar, Karl von. 1908.** Livland, Estland und Kurland. Reval.
- Mandel, M. 1991.** Eesti 8.–13. sajandi mөөkade tüpoloogiast ja dateerimisest. – Muinasaja Teadus, I. Tallinn, 101 – 133.
- Masonen, J. 1995.** Tracks, Paths and Roads. Infrastructure and Transport in Finland and the Baltic Sea Area from the Viking Age to Medieval Times (800–1500 AD). – Road Museum Reports, 1. Helsinki.
- Moora, H. 1926.** Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal. Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetused, IV. Tartu.
- Nugis, E. 1934.** Saarde kihelkond. Pärnu.
- Pahapill, E. 1998.** Saarde ja Kilingi-Nõmme kirikulugu. Kilingi-Nõmme.
- Palli, H. 1973.** Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn.
- Pärnumaa** = Eesti: Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, IV. Pärnumaa. Tartu, 1930.
- Parts, A. 1933.** Sakala kõrgustiku loodenõlva vanad rannamoodustised ja nende maastikuline tähendus. – Loodusuurijate Seltsi Aruanded, XXXIX. Tartu, 108 –120.
- Paulson, I. 1997.** Vana eesti rahvausk. Tartu.
- Perlbach, M. 1886.** Urkunden des Rigaschen Capitel-Archives in der Fürstlich Czartoryskischen Bibliothek zu Krakau. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostsee-Provinzen Russlands. 13. Band. Riga, 1–23.

- Prants, H. 1920.** Eesti vanem ajalugu. Kaart: Läänemere maade kaart XIII aastasajal. Tallinn.
- Pukk, T. 2000.** Ikla, Häädemeeste, Uulu. – Enne Pariisi käi Nuustakul, 10. Tallinn.
- Raid, T. 2005.** Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn.
- Ränk, G. 1949.** Vana-Eesti rahvas ja kultuur. Stockholm.
- Selirand, J. 1967.** Esivanemate kalmeküngastel. Tallinn.
- Selirand, J. 1974.** Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärgamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn.
- Sitska, P. K. 1910.** Saarde kiriku ajalugu. Riia.
- Stackelberg, F. 1926.** Der Landbesitz in Kreise Pernau zur Ordenzeit. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Achter Band, 1914–1925. Pernau, 143–282.
- Stryk, L. von. 1877.** Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Erster Theil. Dorpat.
- Talts, M. 2003.** Anton Suurkask – kirjastaja, raamatuillustraator ja grafomaan. – Sakala, 16.aug., Viljandi.
- Tarvel, E. 1968.** Sakala ja Ugandi kihelkonnad. – Keel ja Kirjandus, 9, 543–550; 10, 586–596.
- Tõnisson, E. 1966.** Linnamäed ja maalinnad. Tallinn.
- Tõnisson, E. 1972.** Mida teame muistsetest pelgupaikadest. – Eesti Loodus, 3, 168–172.
- Tõnisson, E. 1974.** Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11.Jh. – Anfang 13. Jhs.). Tallinn
- Tõnisson, E. 1977.** Soontagana maa ja tema maalinn. – Eesti Loodus, 10, 662–667.
- Tõnisson, E. 1997.** Liivi muinaskultuuri kujunemisest. – Võro Instituudi toimõndusõq, 1, 104–112.
- Vaba, L. 1997.** Eesti–Läti keelepiiri kujunemise ajaloost. – Võro Instituudi toimõndusõq, 1, 113–117.
- Valk, H. 1993.** Põletusmatustest keskaegses Lõuna-Eestis. – Kleio, 7, 5–13.
- Valk, H. 1995.** Lõuna-Eesti XIII – XVII/ XVIII sajandi külakalmistud rahvatraditsioonis ja uskumustes. – Rahvausund tänapäeval. Tartu, 454–471.
- Valk, H. 2003.** Rural cemeteries of southern Estonia 1225–1800 AD. CCC papers: 3. Visby – Tartu.
- Varep, E. 1981.** Maastikud. – Pärnu linnas ja rajoonis. Kodu-uurijate seminarkokkutulek 20.–23. augustini 1981. Artiklite kogumik. Tallinn, 45–55.

Прибалтика 2005–2006 = Прибалтика. Эстония, Латвия, Литва, Калининградская область. Автодорожная и туристическая карта. Издание 2005 – 2006 гг.

Internetileheküljed

<http://www.mois.ee/parnu/jaarja.shtml> (26.05.2007)

<http://www.eha.ee/kupits> (25.05.2007)

Summary

Early Settlement and Communication in South-western Estonia: Saarde and Häädemeeste parishes

The graduate paper „Early Settlement and Communication in South-western Estonia: Saarde and Häädemeeste parishes” is divided into three chapters. The first one discusses the history, geography, sources and previous research of these two parishes. The second part is a description and analyse of the archaeological sites and stray finds from the area. The third chapter provides an attempt to discuss the settlement, its regions, territorial units and communication between them. The main source material are 144 archaeological sites, sure or presumed on the basis of oral tradition. In addition to this stray finds from archaeological collections, as well as written sources and Swedish maps from the late 17th century were used.

Settlement in this area probably came into being already in the Late Prehistoric times, as can be concluded according to some settlement sites, cemeteries and stray finds. So, it is not right to see this whole area as uninhabited backwoods. Settlement escalated in the Middle Ages. It can be assumed, that at least a part of it emerged during or after the war in the beginning of the 13th century.

According to the archaeological settlement sites, no further conclusions about the structure and pattern of the villages and single farms can be made. Old maps and audits from the Swedish period reveal that there existed villages and single farms simultaneously.

In the end of the Prehistoric times, the area under discussion might have been divided between different territorial structures. Southern part of the present-day Häädemeeste parish was probably a part of the habitat area of the Livonians. The northern part of the same parish can not be included into any known territorial units, so it seems, that there was no need for a special identity, because of the sparse settlement. The north-eastern part of the Saarde parish likely formed a hinterland of the Latest Iron Age Halliste parish. The same status may have belonged to the south-eastern part of Saarde parish but it could likewise be a part of some other territorial structure, situated with its core areas in the contemporary Latvian territory. Somewhat unclear in the status of the settlement between the eastern part of Saarde and the seaside region.

Still, the archaeological data about the area under discussion is somewhat limited and scarce. If the settlement sites and cemeteries will be investigated more thoroughly, and new archaeological field surveys will be made, new data will appear and new ideas may come into being.